

بررسی نقش کنگره‌ها و یادواره‌های شهیدان در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

داود امینی^۱

چکیده

در جریان انقلاب اسلامی ایران که با دلاورمردی مبارزان مسلمان به پیروزی رسید، مردان بزرگی جان خود را در راه به سرانجام رسیدن آن از دست دادند و بسیاری نیز، زیر شکنجه‌های ساواک و در زندان‌های مخوف، سخت‌ترین ناملایمات را تحمل کردند. جنگ تحمیلی عراق علیه ایران هم بخشی از تاریخ سراسر افتخار کشور ماست. بازخوانی حوادث و وقایع آن، با استفاده از آثار و اسناد متقن میسر است. اسناد دفاع مقدس و شهدا و ایثارگرانی که در آن نقش داشتند، سندهایی است که گاهی ممکن است به صورت فیلم مصاحبه یا بیان خاطره و به تعبیری، آرشیو شفاهی باشد که برای انتقال حقایق وقایع دفاع مقدس به نسل‌های آینده، می‌توان به آن استناد جست.

آرشیو شفاهی یکی از روش‌های ضبط و انتقال تاریخ ایثارگران و شهیدان انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی است که تاکنون مراکز اسنادی کشور اقدامات شایسته‌ای انجام داده‌اند. جمع‌آوری و تدوین خاطرات مبارزان مسلمان کشورمان در جریان انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی که بسیاری از آنان به خیل شهدا پیوسته‌اند و جمع‌گیری نیز در شمار ایثارگران قرار دارند، کمک زیادی به انتقال تاریخ کشورمان به آیندگان می‌کند.

برپایی کنگره‌ها و یادواره‌های شهدای مبارز مسلمان انقلاب اسلامی و شهیدان دفاع مقدس که همواره در نقاط مختلف کشورمان و از سوی نهادها برگزار می‌شود، فرصتی است تا به انجام مصاحبه و گردآوری خاطراتی به شکل آرشیو شفاهی درباره‌ی شهدا و ایثارگران، از طریق مصاحبه و نقل خاطرات مبارزان و زندانیان سیاسی دوره‌ی پهلوی، سرداران جنگ تحمیلی و رزمندگان، جانبازان و آزادگان مبادرت شود. خانواده‌های شهدا، ایثارگران، جانبازان و آزادگان، نمادهای ملموس جنگ تحمیلی هستند. جانبازان و آزادگان، اسناد زنده‌ی دفاع مقدس هستند، اما در مجموع اسناد صوتی و تصویری و به تعبیری، آرشیو شفاهی، از بیشتر آنها در اختیار نداریم.

منابع اطلاعات و اسناد و آثار به‌جامانده‌ی از دفاع مقدس، به عنوان ماده‌ی خام برای پژوهش‌گران و نویسندگان علاقه‌مند به قلم‌زدن در این حوزه، از ارزش والایی برخوردار است، ولی تاریخ شفاهی مکمل این اطلاعات تاریخی خواهد بود. محققانی که می‌خواهند وارد تحقیقات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس و پژوهش درباره‌ی شهدا و ایثارگران شود، باید به حدی اسناد متقن و مستند در اختیارش باشد تا به خاطر حرف‌های بی‌پایه و اطلاعات ضعیف، در تشخیص اسناد دچار سردرگمی نشود. تدوین آرشیو شفاهی در کنار آرشیو مستندشده‌ی اسناد، تنها راهی است که این گره را می‌گشاید. محققان نیاز دارند تا مصاحبه‌ها و خاطرات سرداران و رزمندگان و ایثارگران را با اسناد موجود تطبیق دهند تا بتوانند به درستی قضاوت کنند. این‌گونه است که می‌توان از تحریف تاریخ انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، ممانعت کرد. محققان تاریخ‌نگاری جنگ، درصدد هستند تاریخ جنگ را در گذر زمان از گزند تحریف

^۱ - مسئول و دست‌اندرکار ساماندهی آرشیو بنیاد شهید و ایثارگران منطقه ۱۹

حقایق آن دور نگه دارند تا بدین وسیله دین خود را به خون شهدا و وظیفه‌ی خود را در قبال فرزندان این سرزمین ادا کنند. تهیه و تدوین تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، یکی از بهترین ابزار است.

نگارنده که خود سال‌ها مسئول و دست‌اندرکار سامان‌دهی آرشیو بنیاد شهید و ایثارگران و نیز ستاد بزرگداشت و برگزاری کنگره‌ی شهدای منطقه ۱۹ است و همچنین عهده‌دار مسئولیت‌های فرهنگی حوزه‌ی جوادالائمه و کانون بسیج هنرمندان ناحیه‌ی مقاومت بسیج ابودر می‌باشد و در تنظیم آرشیو ایثار و شهادت و در برگزاری دهه‌ی یادواره‌ی شهیدان دفاع مقدس مشارکت داشته است و طرح تهیه‌ی آرشیو شفاهی قریب به پانصد نفر از این عزیزان را به انجام رسانده است.

با فرصت‌های این کنگره‌ها برای ثبت تاریخ شفاهی شهیدان و ایثارگران و مبارزان مسلمان و همچنین رزمندگان دلیر آشناست و نگارنده در این نوشتار بر آن است تا راهکارهایی برای تدوین تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی در پرتو کنگره‌ها و یادواره‌های شهیدان و رزمندگان دفاع مقدس بررسی و ارائه کند.

کلیدواژه‌ها: سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران، شهیدان، آرشیو شفاهی، دفاع مقدس، ایثارگران، انقلاب

اسلامی

مقدمه

پیروزی انقلاب اسلامی و در پی آن حوادث دفاع مقدس یا جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بخشی از تاریخ سراسر افتخار کشور ماست. بازخوانی حوادث و وقایع آن، با استفاده از آثار و اسناد متقن میسر است. اسناد و آثار انقلاب اسلامی و دفاع مقدس و شهیدانی که در آن جان خود را نثار کردند و ایثارگرانی که در آن پیروزی‌ها نقش داشتند، همه‌ی اینها سندهایی است که به طور رسمی و غیررسمی با یک اتفاق یا اقدام مرتبط با انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، چه به صورت مستقیم یا غیرمستقیم مربوط می‌شوند و ممکن است به شکل نوشته‌ی رسمی و غیررسمی، نامه، سند، یادداشت، فرم، نقشه، عکس، کروکی، فیلم یا خاطره باشد که برای انتقال حقایق وقایع و نقش‌آفرینی ایثارگران در پیروزی انقلاب اسلامی و دفاع مقدس به نسل‌های آینده، می‌توان به آنها استناد جست.

طبق اساس‌نامه‌ی مصوب، یکی از مهم‌ترین وظایف بنیاد شهید و امور ایثارگران در قبال شهدا و ایثارگران، جمع‌آوری، حفظ و نگهداری و معرفی آثار فرهنگی، ادبی، هنری، وصایا و دیگر آثار شهدا و ایثارگر است که برای تحقق این منظور، تاکنون طرح‌ها و دستورالعمل‌های گوناگونی از سوی آن سازمان تدوین و اجرا شده است. حاصل این فعالیت‌ها جمع‌آوری حدود یک‌ونیم میلیون برگ سند از آثار شهدا و دو میلیون برگ سند از ایثارگران است که از طریق طرح‌های مختلفی، نظیر طرح مشعل شهادت بنیاد شهید انقلاب اسلامی و طرح‌های مرکز اسناد فرهنگی ایثارگران، حاصل شده است. از آنجا که نگارنده خود در مدیریت و اجرای طرح تهیه‌ی شناسنامه‌ی فرهنگی شهیدان آرشیو بنیاد شهید انقلاب اسلامی شرکت داشته است، با تجربه‌هایی که به دست آورده بود، در برپایی کنگره‌های متعدد شهدای منطقه‌ی ۱۹ که با همکاری ستاد بزرگداشت شهدای منطقه‌ی ۱۹، حوزه‌ی ۳۴۵ جوادالائمه(ع)، سپاه ناحیه‌ی مقاومت بسیج ابودر و شهرداری منطقه‌ی ۱۹ برگزار می‌شد، مشارکت جست و با رویکرد آرشیوی، در کارگروه جمع‌آوری اسناد و آثار و اطلاعات مکتوب، با شکل‌دهی بخش تاریخ شفاهی کنگره‌ی بزرگداشت شهدای منطقه‌ی ۱۹، به اجرای طرح مصاحبه‌ی شفاهی با ایثارگران، جانبازان،

رزمندگان دفاع مقدس، خانواده‌ی شهدا و بعضی از مبارزان انقلاب اسلامی اقدام کردم. از این‌رو، با تجارب و شناخت نگارنده از آرشیو ملی و بسیاری از مراکز اسنادی و آرشیوی کشور و نیز بنیاد شهید و امور ایثارگران و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی که غالباً کنگره‌ها و همایش‌های شهدا از سوی این نهادها و توابع آن صورت می‌گیرد، و با اشراف بر برخی از مشکلات اجرای طرح‌ها و برنامه‌های آرشیو شفاهی، بر آن شد تا به بررسی راه‌های صحیح ایجاد آرشیو شفاهی ایثار و شهادت اهتمام ورزد. آنچه مهم است، اینکه چنین نوشتاری مسؤلان این کنگره‌ها را نسبت به امر مهم علم آرشیو شفاهی آشنا می‌سازد و انتشار کتاب‌ها و منابع دیجیتالی و دیداری و شنیداری این یادواره‌ها را از سطح علمی بالاتری در حوزه‌ی آرشیو شفاهی انقلاب اسلامی و دفاع مقدس برخوردار می‌سازد.

دامنه‌ی آرشیو شفاهی دفاع مقدس

با گسترشی که دفاع مقدس در بین اقشار مردم پیدا کرده بود، چه آنهایی که به طور مستقیم در دفاع درگیر شده بودند و چه کسانی که با واسطه و در پشت جبهه تلاش می‌کردند، صحنه‌ی نبرد دفاع مقدس به گستردگی کشور بزرگ ایران شده بود. حال که سال‌ها از جنگ تحمیلی می‌گذرد، این گستردگی اطلاعات و اسناد مرتبط با آن، می‌باید مستندسازی شود؛ یعنی همه‌ی مردم ایران که به هر نحوی در دفاع مقدس برای حمایت و تقویت جبهه‌ی نبرد، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، اقداماتی انجام می‌دادند، باید سوابق و مدارک و شواهد و خاطرات شفاهی خود را در آرشیو جمع‌آوری کنند. علاوه بر اسناد شهدا که اهمیت خاصی دارد، اسناد شخصی ایثارگران و همچنین آرشیو شفاهی آنان نیز می‌باید شامل همه‌ی کسانی شود که از جنگ به صورت مستقیم یا غیرمستقیم خسارت دیده‌اند. این گروه کسانی هستند که هدف بمباران قرار گرفتند؛ گروهی که به آسیب‌دیدگان امداد رسانی کرده‌اند؛ گروهی که آواره شده‌اند؛ صاحبان صنایع و مشاغل که از حمله‌ی دشمن آسیب دیده‌اند؛ مردمی که از جنبه‌ی مالی، فنی، اقتصادی، عمرانی، صنعتی، سیاسی، تبلیغاتی و غیره، حامی رزمندگان اسلام بودند؛ خانواده رزمندگان و ایثارگران، طوایف، اقوام، مذاهب و اقلیت‌های مذهبی، مسؤلان دولتی و ارگان‌های عمومی غیردولتی؛ سازمان‌ها و انجمن‌های مدارس، دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه و کسانی که در جنگ و پشتیبانی از جنگ، سهمیم بوده‌اند، همه را دربرمی‌گیرد. همچنین جامعه‌ی عظیم و پرشور زنان، در همه‌ی سطوح در سراسر کشور و همه‌ی رده‌ها، اعم از پشتیبانی، فرهنگی، بهداشتی، درمانی و غیره؛ جامعه‌ی ایثارگران به طور خاص، جانبازان، آزادگان، شهدا، خانواده‌های شهدا و رزمندگان، جامعه‌ی مهندسان، پزشکان، تجار، امدادگران در جبهه و پشت جبهه، رانندگان، اعم از آن‌هایی که در خطوط جبهه و پشت جبهه برای تأمین امکانات و حمل و نقل افراد و رزمندگان و حماسه‌ها آفریدند؛ سیستم پشتیبانی جنگ، اعم از آشپزخانه‌ها، واحدهای تأمین لباس و تجهیزات، بخش تعاون جبهه، شامل: جمع‌آوری اجساد شهدا، تجهیز آنها، شناسایی و انتقال شهدا، اعلام به خانواده‌ها و برگزاری مراسم پرشور تشییع و مراسم دیگر و همه‌ی کسانی که به نحوی برای تأمین نیازمندی‌های جبهه، چه در داخل کشور یا خارج کشور، کوشیده‌اند و حرف و سخن ناگفته دارند، دربرمی‌گیرد. آثار و اسناد مکتوب و شفاهی این گروه‌ها باید در آرشیوهای دفاع مقدس و به‌خصوص در آرشیو ملی و آرشیو سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران و آرشیوهای حفظ اسناد دفاع مقدس، جمع‌آوری و نگهداری شود.

رهبر معظم انقلاب، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در این باره در تقریظی که بر کتاب **شانه‌های زخمی خاکریز** نوشته است، این مطلب را چنین بیان می‌دارد:

«بسیار لازم بوده و هست که جبهه‌گیان (جبهه‌ای‌ها) رسته‌های غیررزمی، مانند: جهادگران، امدادگران، رانندگان، آشپزها و تدارکاتی‌ها که هر کدام عالم مخصوص به خود داشته‌اند، بعضاً فداکاریشان از رزمندگان خطوط مقدم کم‌خطرتر نبوده؛ بلکه حتی پرخطرتر هم بوده، (مثل سنگرسازان و خاکریززان) نیز شرح خود را بنویسند یا بگویند و کسی بنویسد.» (پیری، ۱۳۶۹)

سخن رهبر انقلاب، تأکید و سفارش ایشان بر تشکیل و ایجاد تاریخ شفاهی و ثبت خاطرات دفاع مقدس از زبان ایثارگران جنگ تحمیلی است. برای نمونه، جنبه‌های گوناگون نقش زنان در دفاع مقدس را در اثر بسیار ارزنده‌ی کتاب **۱۵** که حاصل یک کار آرشیو شفاهی است، می‌توان دید. در واقع، مادران و همسران رزمندگان و شهدا و نوشتارها و گفتارهای آنان و از همه مهم‌تر، رفتار و کردار این دلاورزان در جریان انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس، از موارد مهمی است که باید در کنگره‌ها و یادمانه‌ها، به آنها توجه کرد و اسناد شفاهیشان را جمع‌آوری و آرشیو کرد. تمهیدات و پشتیبانی‌های زنان که به ابتکار خودشان در جنگ انجام یافته، باید به نوعی در تاریخ بماند. بخش عظیمی از خدمات پزشکی دفاع مقدس، به‌ویژه خدمات پرستاری را زنان ارائه کردند و خاطرات پرستاران زن نیز موضوع شایان توجهی است (اسناد افتخار، ۱۳۹۰). به همین دلیل است که کارگروه ثبت خاطرات و فعالیت‌های جامعه‌ی پزشکی زنان دوران دفاع مقدس شکل می‌گیرد و پایه‌ی آن بر آرشیو شفاهی استوار است و در پی برگزاری یادواره‌هاست.

به دلیل سرگرم بودن همه‌ی نهادهای مرتبط با جنگ تحمیلی در اصل جنگ و عدم امکان جمع‌آوری اسناد مرتبط با حرکت‌های ایثار و شهادت و همچنین غفلت از جمع‌آوری و حفظ اسناد متقن، در زمان دفاع مقدس و در همان سال‌های جنگ تحمیلی، هم اینک اسناد زیادی با توجه به وسعت زمانی و مکانی و نیز اهمیت سیاسی و نظامی دفاع مقدس، در آرشیوهای کشور موجود نیست. همین مسئله اهمیت تهیه و نگهداری آرشیو شفاهی برای ارائه‌ی آن به محققان و پژوهش‌گران دفاع مقدس را نشان می‌دهد.

در واقع، گردآوری اسناد و آثار جنگ، باید هم‌زمان با دیگر اقدامات دفاعی و رزمی اجرا می‌شود. واحدهایی از بخش سمعی و بصری سپاه پاسداران، افرادی را در زمان جنگ برای ضبط دلاوری‌های فرماندهان جنگ در مقرهای فرماندهی و خطوط رزمی در دفاع مقدس سامان‌دهی و اعزام می‌کرد، ولی تا حدودی غالب دستگاه‌های مرتبط با جنگ تحمیلی، از این مسئله غافل بودند. حتی بسیاری از نهادهایی که به تهیه‌ی آرشیو شفاهی از طریق مصاحبه با فرماندهان و رزمندگان اسلام اقدام کردند، به دلیل عدم آشنایی با طریقه‌ی نگهداری و بی‌توجهی مسئولان ذیربط، پس از سال‌ها نگهداری در محل‌های نامناسب یا جابه‌جایی‌های اماکن و مسئولان نگهداری آنها، از بین رفتند. همین موضوع، موجب شده تا با اطلاعات و بررسی‌هایی که نگارنده در حین مدیریت و کار در آرشیو مرکزی و موزه‌های بنیاد شهید در بهشت زهرا و چیدر و در جریان اجرای طرح تهیه‌ی شناسنامه‌ی فرهنگی شهیدان و همچنین طرح مصاحبه با خانواده‌ها و رزمندگان اسلام در خصوص شهدای محلی و منطقه‌ای انجام داده و به جمع‌آوری اسناد شهدای منطقه‌ی ۱۹ پرداخته، به‌رغم اینکه متوجه وجود منابع و اسناد ارزش‌مندی در این آرشیوها شده است، ولی با تحقیقات و اطلاعات میدانی، جای بسیاری از

اسناد و آثار گران‌بهای شهدا و ایثارگران دفاع مقدس و از جمله آرشیو شفاهی ایثار و شهادت را برای اکثر شهدا، در این آرشیوها خالی است.

از آنجا که بخش وسیعی از آثار و اسناد دفاع مقدس را اسناد شهدا و ایثارگران تشکیل می‌دهد، از این‌رو، آرشیو بنیاد شهید و امور ایثارگران، اهمیت زیادی خواهد داشت. در رویدادهای تاریخی کشور، از جمله جنگ تحمیلی، شواهد و دلایل روشنی که در درون اسناد و آثار آن نهفته است، علاوه بر کمک به بازخوانی حوادث و وقایع، به اثبات حقانیت و رفع انحرافات و تحریفات احتمالی و درک واقعیت‌های تاریخی دفاع مقدس، کمک قابل توجهی می‌کند. از مهم‌ترین رویدادهای قرن ما، پس از وقوع و پیروزی انقلاب اسلامی، حادثه‌ی مهم و تأثیرگذار هشت سال دفاع مقدس است که به علل متعدد و به سبب ویژگی‌های منحصره‌فرد آن، باید برای تدوین اتفاقات آن، با استفاده از دلایل و شواهد و قراین که مهم‌ترین آن، استفاده از اسناد و مدارک متعدد و متنوع در حوزه‌های گوناگون است، بهره‌جست. به یقین یکی از مهم‌ترین منابع در آرشیو دفاع مقدس، آرشیو شفاهی است.

در سال‌های اخیر در بنیاد شهید، منشور اسناد ایثارگران منتشر شده است که نشانه‌ی چشم‌انداز روشن و پیشرفت‌های آینده‌ی آرشیو این بنیاد خواهد بود. بی‌شک آرشیو شفاهی نیز بخشی از آرشیو شهدا و ایثارگران را تشکیل خواهد داد. با بررسی موضوعات اعلامی نشست تخصصی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت و با تکیه بر اهمیت و جایگاه کنگره‌های شهیدان، می‌توان به تبیین و بازشناسی نقش و کارکرد تاریخ شفاهی در ثبت و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت پی برد و بر بازیابی و بازشناسی اولویت‌های تاریخ شفاهی در حوزه‌ی ایثار و شهادت از منظر این کنگره‌ها و امکان غنابخشی به تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس تکیه کرد.

اهمیت آرشیو شفاهی کنگره‌ها و یادواره‌ی شهدا

حادثه‌ی دفاع مقدس باید بی‌کم و کاست به نسل‌های دیگر منتقل شود و این کار بدون مستندسازی، امکان ندارد. بخشی از این مستندسازی شفاهی امروز از سوی کنگره‌های شهدا صورت می‌گیرد. با دستاوردهایی که از دفاع مقدس و بازماندگان آن داریم و با برنامه‌ریزی که در برپایی کنگره‌های سرداران شهید انجام می‌دهیم، می‌توانیم بخشی از هویت ملی کشورمان را شکل دهیم. همه‌ی مردم حق دارند درباره‌ی جنگ بدانند و به خصوصیات و فداکاری‌های شهدا و ایثارگران جنگ شناخت داشته باشند. اگر مستندسازی اسناد شفاهی در این کنگره‌ها و یادواره‌های شهیدان جنگ تحمیلی صورت نگیرد، ما نمی‌توانیم بدون سند متقن، نسل‌های آینده را با جنگ و شهدا و ایثارگران، آشنا کنیم. مستندسازی اسناد و آثار هم فقط خاص آثار مکتوب نیست، گرچه گاهی عکس یا تصویر چند ثانیه‌ای به اندازه‌ی چند جلد کتاب، ارزش و معنا و مفهوم دارد. آثار باقی مانده از شهدا و رزمندگان، قمقمه‌ای که تیر خورده، یک چفیه یا پلاک شهید یا تانک عراقی آتش‌گرفته، آثار مهمی از جنگ است. آثار مکتوب، خاطرات، فیلم، عکس و تصویر، آثار و تجهیزات باقی مانده، همه‌ی آنها باید جمع‌آوری و گردآوری شود. (همان، ؟) اما فیلم و صوت‌هایی که از رزمندگان و شهدا در حین جنگ یا قبل از عملیات‌ها ضبط شده یا مصاحبه‌هایی که با ایثارگران جنگ تحمیلی برای تکمیل آرشیو شفاهی دفاع مقدس صورت می‌گیرد، همگی مکمل یکدیگر در تدوین تاریخ حقیقی جنگ تحمیلی هستند.

این انقلاب و مقاومت در جنگ، مردمی بوده و تأثیراتش هم باید مردمی باقی بماند. نسل‌های آینده، با این اسناد مکتوب و شفاهی زندگی می‌کنند. ثبت و نگهداری این آثار، بسیار مهم و باارزش است. امروز باید از همه‌ی ابعاد انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، برای زندگیمان و تربیت نسل‌های آینده استفاده کنیم. یکی از این ابعاد، سیره و روش زندگی و رزم شهدا و ایثارگران است. هم‌اکنون نسل جدید با وجود نزدیکی به واقعه‌ی انقلاب اسلامی و حادثه‌ی جنگ تحمیلی، از واقعیت‌های آن اطلاع چندانی ندارند. از همیاری مردم در انقلاب و محبت بسیجی‌ها در جبهه‌ها و آن همه پیوندها، فداکاری‌ها، قهرمانی‌ها، نوآوری‌ها و فناوری‌ها در دفاع مقدس، بی‌اطلاع‌اند. اینها را باید اسناد شفاهی و مکتوب به آنها نشان بدهد. امروز باید با نشان دادن اسناد شجاعت و مقاومت امام و شهدا، آنان را الگو معرفی کنیم.

آثار و اسناد مکتوب و شفاهی شهدا و ایثارگران دفاع مقدس و اسناد مرتبط با آن، به خوبی گویای حال و هوای فضای حاکم بر آن دوران و افراد شرکت‌کننده در جنگ و روابط بین آنهاست که مصادیق گوناگون آن را می‌توان به راحتی در میان اسناد و مدارک دید و به عنوان سند مکتوب و آرشیو شفاهی، به آیندگان ارائه کرد. با نگاهی به نامه‌های رزمندگان که برای پدر و مادر و فرزندان و همسر و خواهر و برادران خود نگاشته‌اند، یا یک نوار ضبط‌شده‌ای که در آن، رزمندگان، توصیه‌ها و وصیت‌نامه‌ی خود را بیان کرده‌اند، می‌توانیم طرز فکر، اعتقادات، خواسته‌ها، امیال، امیدها و آرزوهای اجتماعی و فرهنگی و سیاسی و مذهبی آنان را بررسی و تحلیل کنیم. گاهی اوقات تفسیر هم لازم نیست و گفته‌ها و نوشته‌ها، خود کاملاً گویا و روشن است؛ از جمله‌ی آنها وصیت‌نامه‌ها، مکاتبات و مکالمات ضبط‌شده بین رزمندگان و فرماندهان و ده‌ها مورد مشابه است که باید به طور مصداقی به آنها توجه کرد. با بیانی روشن‌تر، باید گفت که اسناد مکتوب و شفاهی دفاع مقدس، فقط گویای اتفاق و رویدادی خاص نیست، بلکه مجموعه‌ای از اطلاعات است که کارشناسان گوناگون باید آنها را تحلیل کنند و زوایای زندگی آن دوران را به تصویر کشند و این موضوع بر اهمیت جمع‌آوری و حفظ و اطلاع‌رسانی اسناد آرشیو شفاهی می‌افزاید (همان).

سند متقن و مستندشده، چه مکتوب باشد چه مصاحبه‌ی شفاهی، موجب رفعت مکانی و جایگاه و اعتبار مدعا خواهد شد. اتکاء به سند از هر نوع، یک مطلب محتوایی است که انسان همیشه باید مستند سخن بگوید و این مطلب در اخبار و احادیث و روایات هم آمده است. آن چیزی که از جنگ باقی مانده، دو بخش است: یکی آثار جنگ، شامل: اماکن، بناها، قرارگاه‌ها، قبور شهدا، تجهیزات، ادوات و اشیای موزه‌ای که ما به عنوان یادگار جنگ می‌شناسیم و بخش دوم، اخبار جنگ است که به طریق شفاهی و نقل تاریخ وقایع جنگ یا در اسناد مکتوب مختلف، به دست ما رسیده است. در واقع، ما اسناد جنگ را می‌باید از این دو حوزه جست‌وجو کنیم. این همان کاری است که هم‌اکنون در کنگره‌های شهیدان انجام می‌شود. آثار جنگ، شامل اسناد مکتوب و غیرمکتوب، مثل فیلم، صدا، اشیاء، عکس و دیگر آثار ماست و هرگز اینها از یکدیگر جدا نیستند. اسناد شهدا و ایثارگران انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، بازمانده از تجربه و حضور مبارزان و رزمندگانی است که در انقلاب و جنگ، نقش‌آفرینی کردند. حال بعضی از آنان به شهادت رسیدند و بعضی باقی ماندند و در شمار ایثارگران جنگ هستند. نباید اجازه دهیم به سبب ضعف مدیریت، سامان‌دهی و حفظ امنیت، اسناد انقلاب و دفاع مقدس با شهادت یا فقدان جانبازان، آزادگان و ایثارگران از بین برود؛ چنان که تاکنون بسیاری از اسناد شفاهی جنگ بر اثر بی‌توجهی، از میان رفته است. اگر اسناد نداشته باشیم، هر کسی تفسیری از جنگ ارائه می‌کند و چیزی را

به جنگ نسبت می‌دهد و دفاع مقدس را تحریف می‌کند. این مسئله‌ی مهم، وظیفه‌ی ما را در جمع‌آوری و حفظ اسناد و آثار شفاهی شهدا و ایثارگران جنگ تحمیلی روشن می‌سازد. توجه روزافزون به برپایی کنگره‌های سرداران و رزمندگان شهید دفاع مقدس این فرصت را برای جبران کاستی‌ها فراهم کرده است.

با گذشت یک ربع قرن از پایان جنگ، اسناد مکتوب، فیلم‌ها و نگاتیوها و نوارهای صوتی، همه به آستانه‌ی نابودی خود رسیده و برخی که در وضعیت نامطلوبی بوده‌اند، از بین رفته‌اند. به همان میزان که اسناد مکتوب و شفاهی از دسترس ما خارج می‌شود، تجربه‌های گران‌بهایی که به بهای سنگین خون پاک جوانان به دست آمده، در خطر از دست رفتن قرار می‌گیرد. با حفظ این اسناد، می‌توان حقیقت انقلاب و جنگ را از طریق پژوهش‌های انسانی و اجتماعی، به نسل‌های آینده انتقال داد. ماده‌ی اولیه این پژوهش‌ها، اسنادی است که با طی فرایند اسنادی، برای استفاده‌ی مخاطبان آماده‌سازی شده است. اگر توجه به اسناد با روال فعلی ادامه یابد و بر سرعت حفظ و استخراج تجربه‌های نهفته در اسناد کتبی، صوتی و تصویری و شهادت شفاهی حاضران در بطن واقعه افزوده نشود، بخش عمده‌ای از آن واقعه‌ی بزرگ نابود خواهد شد.

طرح کنگره‌ی سرداران شهید بنیاد شهید و امور ایثارگران

فعالیت دفتر تحقیق و پژوهش بنیاد شهید و تلاش آنان در راه اعتلای آرمان شهیدان، در چهار اداره، شامل: اداره‌ی تحقیقات و مطالعات، اداره‌ی جمع‌آوری و تنظیم آثار، اداره‌ی اسناد و مدارک و اداره‌ی اطلاع‌رسانی، انجام شده است. این فعالیت‌ها برای نشان دادن چهره‌ی شاخص شهدا و ایثارگران عرصه پیکار حق و حقیقت صورت گرفته است تا الگویی، فراسوی نگرش نسل انقلاب و موجب شکوفایی ارزش‌های پنهان شاهان جاوید، در سراسر میهن اسلامی‌مان باشد (گزارش عملکرد دفتر تحقیق و پژوهش ...، بهمن ۱۳۷۶).

اداره‌ی تحقیقات بنیاد شهید برای گسترش فرهنگ شهید و شهادت، فعالیت خود را از سال ۱۳۷۵ آغاز کرد. فعالیت‌های این اداره در موضوعات شهدا، تدوین زندگی‌نامه‌ی سرداران شهید در قالب طرح سرگذشت پژوهی، در زمینه‌های مدیریت پژوهش‌های علمی ایثار و شهادت، ارتباط با مراکز دانشگاهی و تحقیقاتی، راهنمایی و هدایت پایان‌نامه‌های دانشجویی، طرح پیشنهادی عناوین پژوهشی به طور کلان، ایجاد کمیته‌های تخصصی انتشار کتاب‌های ایثار و شهادت، فراهم کردن عرصه‌ای مطمئن و کارآمد در ادامه‌ی توسعه‌ی مطالعاتی و ابراز سلاقی ارزشی و خلاقانه‌ی هر استان، با نام «طرح احیاء» در سراسر کشور و نیز نظارت و کنترل طرح‌های کاربردی و بنیادی که تا آن زمان نزدیک به پنجاه عنوان را شامل می‌شد، انجام می‌گرفت (همان).

یکی از این طرح‌ها، اجرای طرح سرگذشت پژوهی فرماندهان شهید در سراسر کشور بود. طی آن تدوین زندگی‌نامه‌ی فرماندهان شهید هشت سال دفاع مقدس و ایجاد پایگاه اطلاعاتی برای پژوهش‌های بعدی صورت گرفت. در این طرح تعداد ۱۷۰۳ فرمانده شهید که قبل از شهادت، سمت فرماندهی گردان به بالا داشتند، به عنوان جمعیت آماری طرح شناسایی شدند و طرح سرگذشت پژوهی درباره‌ی آنها اجرا شد. در این طرح، مصاحبه‌های پرسش‌نامه‌ای در چهارچوب پرسش‌نامه‌هایی از اعضای خانواده‌ی شهیدان، شامل والدین، برادران و خواهران و نیز همسر و فرزندان شهیدان، صورت می‌گرفت. در مواردی هم مصاحبه‌ها به صورت آرشیو شفاهی انجام می‌شد. در تهران مسئول پی‌گیری این طرح، کنگره‌ی

سرداران رشید اسلام بود. این کنگره که اختصاص به روایت زندگی و سرگذشت بیش از ۱۷۰۳ شهید فرمانده گردان به بالا در کشور را بر عهده داشت، پس از شناسایی فرماندهان، بخش عمده‌ای از آرشیو شفاهی فرماندهان دفاع مقدس فراهم آمد.

در سیر انجام و تکمیل این طرح، به تدوین و انتشار کتاب‌های فرهنگ‌نامه‌ی جاودانه‌های تاریخ استان‌های مختلف کشور هم مبادرت شد؛ از جمله نشر کتاب فرهنگ‌نامه‌ی جاودانه‌های تاریخ زندگی‌نامه‌ی شهدای فرمانده استان گیلان بود که به وسیله‌ی یعقوب توکلی به سرانجام رسید. در این طرح‌ها که با استفاده از منابع کنگره‌ی فرمانداران شهید و دیگر منابع بنیاد شهید صورت می‌گرفت، با خانواده‌ی شهیدان، دوستان و هم‌زمانشان مصاحبه می‌شد و از طریق انجام آرشیو شفاهی، به تهیه و انتشار این مجموعه‌ها مبادرت می‌شد (توکلی، ۱۳۸۲).

طرح احیاء، یکی دیگر از طرح‌های فرهنگی بنیاد شهید بود. در واقع، تجلیل از شهدا و تثبیت نام و تعمیق و گسترش فرهنگ شهادت، در همه‌ی استان‌ها بود. هدف از آن، گردآوری اسناد مکتوب و آرشیو شفاهی شهیدان و نزدیکان آنها و استخراج اطلاعات مربوط به شهدا و تدوین آنها در قالب زندگی‌نامه و آثار شهیدان بود. منظور از این کار، ایجاد انگیزه‌های نو و پویا در جهت تدوین زندگی‌نامه شهیدان، به وسیله‌ی استان‌ها بود تا عرصه‌ای مطمئن فرا روی پژوهش‌گران، برای غنابخشی آثار مرتبط با یادمان شهدا فراهم آید. شیوه‌های ارائه اطلاعات شهیدان، از طریق انتشار کتاب و پخش برنامه‌ی فیلم مستند از صدا و سیما و همچنین درج گزیده‌ی وصایا، خاطرات و گزارش‌های فرهنگی مرتبط با شهدا در مطبوعات و نیز تهیه‌ی بروشور یا جزوه‌ها و یادواره‌ها در مراکز فرهنگی، واحدهای نظامی، مراکز آموزش عالی و مدارس انجام می‌شد. به منظور تهیه و پخش برنامه‌های مصاحبه با خانواده‌ی شهدا و ایثارگران و جانبازان و آزادگان، آرشیو شفاهی بااهمیتی درباره‌ی موضوع ایثار و شهادت در استان‌ها و شهرهای مختلف کشور ایجاد شد که بسیاری از آنها از صدا و سیما استان تهران و دیگر استان‌ها پخش شد و بسیاری از این مصاحبه‌ها و آرشیو شفاهی در آرشیوهای بنیاد شهید و صدا و سیما استان‌های آرشیو و نگهداری شده است. اما مسئله‌ی مهم اهمیت تشکیل آرشیو شفاهی و آرشیو دیداری و شنیداری مرکزی و تدابیر لازم برای حفظ و نگهداری و اطلاع‌رسانی نسخه‌ی کاملی از همه‌ی آنهاست.

طرح کتاب‌شناسی شهید و شهادت هم یکی دیگر از کارهای پژوهشی بود که به شناسایی کلیه‌ی متون منتشره‌ی فارسی، اعم از کتاب‌ها، مقاله‌ها، مجله‌ها و پایان‌نامه‌های تحصیلی مرتبط با شهید و شهادت و موضوعات مرتبط با امام حسین (ع)، عاشورا، جهاد، انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی، دفاع مقدس و زندگی‌نامه‌ها و وصیت‌نامه‌های شهیدان و تشکیل کتابخانه‌ی تخصصی می‌پرداخت. علاوه بر شناسایی کتاب‌های مرتبط با شهید و شهادت، کارگروه تخصصی کتاب هم تشکیل شده بود تا با بررسی دقیق، آثار و کتاب‌هایی که دارای خلاقیت و نوآوری در این موضوع بودند و با استفاده از اسناد مکتوب و آرشیو شفاهی شهیدان آماده شده بودند، منتشر نماید.

اجرای طرح شهدای پادگان لویزان از سوی بنیاد شهید نیز به تدوین رمان از زندگی، مبارزات و شهادت حماسه‌آفرینان واقعه‌ی پادگان لویزان در سال ۱۳۵۷ مبادرت ورزید (گزارش عملکرد دفتر تحقیق و پژوهش ...، بهمن ۱۳۷۶).

علاوه بر طرح‌های یادشده، طرح‌های دیگری هم در بنیاد شهید، برای جمع‌آوری آثار و اسناد شهدا به اجرا درآمد؛ از جمله‌ی این طرح‌ها، طرح جمع‌آوری آثار موزه‌ای شهدا، طرح روایت عشق، مربوط به جمع‌آوری خاطرات مرتبط با شهیدان، طرح جمع‌آوری آثار دیداری و شنیداری، شامل: تصاویر، فیلم و صوت شهیدان، طرح راویان نور، مشتمل بر مصاحبه‌ی صوتی و تصویری از خانواده و هم‌زمان شهدا و طرح جمع‌آوری آثار شهدا از سازمان‌ها و نهادها و اشخاص حقیقی بود (حاجی‌آبادی، ۱۳۸۸).

طرح جمع‌آوری آثار فرهنگی شهدای شاخص انقلاب اسلامی نیز به منظور حفظ و استفاده از آثار فرهنگی شهدای انقلاب اسلامی که در تدوین، تثبیت و تداوم انقلاب اسلامی نقش مؤثر داشته‌اند و این نقش خود را در قالب «مدیریت کلان اجرایی» یا «هدایت فکری - عملی جامعه» به نمایان کرده بودند، به صورت متمرکز در بنیاد شهید، به اجرا درآمده بود. در هدف‌های این طرح، تشکیل و تکمیل پرونده‌های شهدای شاخص انقلاب اسلامی از طریق تمرکز اطلاعات، آثار و اسناد و فیلم و آرشیو شفاهی شهدای شاخص در بنیاد شهید، به منظور اطلاع‌رسانی بهینه به پژوهش‌گران و مراکز علمی و تحقیقاتی و جلوگیری از تخریب و تحریف آثار گران‌قدر شهدای شاخص و اتخاذ تدابیری برای حفظ و نگهداری این آثار و فراهم‌آوردن زمینه‌های نشر آثار و افکار شهدای شاخص، صورت گرفت.

برای بهبود و تسریع طرح جمع‌آوری آثار شهدای شاخص، از شهریور ۷۶ از سوی معاونت پژوهش و تبلیغات مرکز تدوین و همراه با فرم مشخصات شهدا، طی ابلاغ دستورالعملی، به اداره‌های کل استان‌ها ارسال شد و کار آن زیر نظر اداره‌ی جمع‌آوری و تنظیم آثار آرشیو بنیاد شهید آغاز شد. براساس این دستورالعمل، باید همه‌ی آثار شهیدان شاخص، شامل: کتاب، اسناد، وصیت‌نامه، دست‌خط، عکس، فیلم و آرشیو شفاهی، جمع‌آوری و ارسال می‌شد. در این زمان، با فعالیت‌های انجام‌شده، ۵۱ مورد تشکیل پرونده‌ی فرهنگی برای شهدای شاخص، صورت گرفت. شهدای شاخص در این طرح، شامل کسانی می‌شد که دارای سابقه‌ی مبارزات سیاسی، فرهنگی و نظامی، در قبل از پیروزی انقلاب اسلامی یا دارای مسئولیت‌های مهم در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی بودند، مثل رؤسای قوای سه‌گانه، وزراء، معاونان وزراء، نمایندگان مجلس، ائمه‌ی جمعه، فرماندهان عالی‌رتبه‌ی نظامی - امنیتی و یا دارای تألیفات علمی، مذهبی، فرهنگی و هنری بودند که قابل ارائه در سطح ملی یا جهانی بود.

برای شناسایی و جمع‌آوری آثار شهدا باید به خانواده و اشخاص حقیقی، اعم از نزدیکان، هم‌زمان و دوستان، مراکز اطلاع‌رسانی، شامل: کتابخانه‌ها و آرشیوها، رسانه‌های گروهی، شامل: صدا و سیما و مطبوعات، سازمان‌ها و نهادها و مراکز علمی و آموزشی کشور، مراجعه می‌شد.

طبق تعریف طرح جامع جمع‌آوری آثار شهدا و آثار مرتبط با شهیدان، آثار باقی‌مانده از شهید، شامل: وصیت‌نامه، آثار فرهنگی، زندگی‌نامه‌ی خودنوشت شهید، فیلم مستند، نوار و فیلم سخنرانی و آثار قابل نگهداری در موزه‌ها می‌شد. آثار مرتبط با شهید هم، شامل: زندگی‌نامه‌ای که به وسیله‌ی دیگران نوشته شده بود، مکاتبه‌های اعضای خانواده با شهید، اشعار، مقالات و هرگونه اثر مکتوب و نیز ضبط شده در نوار یا فیلم درباره‌ی شهید و نیز عکس‌ها و فیلم‌های باقی‌مانده‌ی که بیانگر سیر زندگی و فعالیت‌های شهید می‌باشد، می‌شد (گزارش عملکرد دفتر تحقیق و پژوهش ...، بهمن ۱۳۷۶).

همچنین طرح جامع جمع‌آوری و مستندسازی آثار شهدا، از سال ۷۶ از سوی دفتر تحقیق و پژوهش و معاونت پژوهش و تبلیغات بنیاد شهید به اجرا درآمد و به اداره‌های کل استان‌های آن نهاد ابلاغ شد. اجرای آن، با توجه به اهمیت و ضرورت انکارناپذیر گردآوری و مستندسازی آثار شهدا و آثار مرتبط با شهیدان و ایجاد تمرکز و انسجام در اعمال سیاست‌ها و روش‌های اجرایی آن و نیز جلوگیری از بروز اقدامات ناهماهنگ و غیراصولی، صورت می‌گرفت. هدف این طرح، دستیابی به مجموعه‌ای از آثار شهدا و مرتبط با شهیدان برای مستندسازی، پیش‌گیری از تحریف و نگهداری مناسب و نیز تأمین منابع مورد نیاز برای بهره‌برداری تحقیقی و تبلیغی از طرح بود و دربرگیرنده‌ی همه‌ی شهدای انقلاب اسلامی داخل و شهدای مرتبط با انقلاب اسلامی خارج از کشور می‌شد.

طبق سیاست‌های این طرح، قرار بود مسئله‌ی قانونی کردن جمع‌آوری اسناد شهدا به وسیله‌ی بنیاد شهید، برنامه‌ریزی برای جمع‌آوری آثار موجود در منابع داخلی بنیاد شهید و همچنین سازمان‌ها، نهادها، مراکز فرهنگی، رسانه‌های گروهی، دوستان و هم‌زمان شهید، ایجاد زمینه‌های جلب اعتماد و مشارکت دارندگان اسناد، به‌ویژه خانواده‌های معظم شهدا، هدایت افکار عمومی جامعه، جهت جمع‌آوری و تحویل آثار به بنیاد شهید و جلب مشارکت نهادها و سازمان‌های ذیربط، صورت پذیرد.

در این قضیه، اولویت کار به جمع‌آوری اسناد و آثار موجود در بنیاد شهید، جمع‌آوری آثار نهادهای مختلف دیگر و نیز مراجعه به خانواده‌های معظم شهدا، اختصاص داده شده بود. اولویت جمع‌آوری آثار از جهت زمانی، به دو بخش: از ۱۵ خرداد تا پیروزی انقلاب اسلامی و از بدو پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون، تقسیم می‌شد. اولویت جمع‌آوری آثار از لحاظ نوع اسناد، شامل: وصیت‌نامه‌ها و آثار مکتوب و غیرمکتوب باقی مانده از شهدا و جمع‌آوری اطلاعات و خاطرات مربوط به شهیدان از منابع موثق، به‌ویژه خاطرات خانواده‌ها و هم‌زمان شهدا، مصاحبه‌های شفاهی و نیز آثار مرتبط با شهیدان می‌شد.

همچنین دفتر پژوهش و تحقیقات آن بنیاد، روش‌هایی برای انجام این طرح برگزیده بود. این روش‌ها، عبارت بود از: تنظیم لایحه‌ی جمع‌آوری و حفظ آثار شهدا به منظور الزام قانونی سازمان‌ها و نهادها برای تحویل اسناد به بنیاد شهید، شناسایی منابع، افراد، نهادها و سازمان‌های مرتبط و ایجاد زمینه‌های همکاری مناسب جهت ارائه‌ی اسناد، بررسی پرونده‌های کارگزینی شاهد و استخراج اسناد از این پرونده‌ها، مراجعه به نهادها و سازمان‌ها برای دریافت یا کسب اطلاعات از محل و نحوه‌ی نگهداری این اسناد، بررسی واحدهای مختلف بنیاد شهید برای کسب اطمینان، تدوین دفترچه‌ی خاطرات و ارسال آن برای خانواده‌های معظم شهدا، بهره‌گیری از روش‌های مختلف تبلیغاتی برای توجیه افکار عمومی، جهت تحویل اسناد به بنیاد شهید، خرید آثار و اسناد معتبر از اشخاص حقیقی و حقوقی. از جمله برنامه‌های این طرح، برگزاری گردهمایی‌ها و همایش‌هایی با حضور خانواده‌ی شهدا و ایثارگران و توجیه و هماهنگی با آنان، برای جمع‌آوری خاطرات خانواده‌های شهدا از طریق مصاحبه و آرشیو شفاهی بود که با این کار آرشیو اسنادی و آرشیو شفاهی، توأم با هم شکل می‌گرفت و نشانه‌ی اهمیت موضوع آرشیو شفاهی ایثار و شهادت در بنیاد شهید بود (طرح جامع جمع‌آوری و مستندسازی اسناد شهدا و مرتبط با شهیدان، اردی‌بهشت ۱۳۷۶).

در طرح جامع بنیاد شهید، تعریف آثار به دو بخش آثار شهدا و آثار مرتبط با شهادت، تقسیم می‌شود. در بخش

نخست، آثار شهدا، شامل سه فصل: وصیت‌نامه‌ها، آثار فرهنگی و آثار قابل نگهداری در موزه‌ها، می‌شد. طبق تعریف طرح جامع، وصیت‌نامه به صورت سندی مکتوب و بعضی ضبط‌شده در نوار یا فیلم که دربرگیرنده‌ی سفارش‌های شهید به اعضای خانواده، دوستان، هم‌زمان و جامعه که غالباً بیانگر اعتقادات شهید است، گفته می‌شود. آثار فرهنگی، مجموعه آثار قلمی و بیانی و هنری است شامل: کتاب، خاطره، نامه، مقاله، مناجات‌نامه، شعر، داستان، یادداشت، زندگی‌نامه، خودنوشت و نیز نوار یا فیلم باقی مانده از شهید. آثار قابل نگهداری در موزه هم کلیه‌ی آثاری که متعلق به شهید بوده و مروج فرهنگ شهید و شهادت باشد، شامل می‌شود، مثل لباس خونین، وسایل شخصی که هنگام شهادت همراه شهید بوده است، از قبیل: قرآن جیبی، جانماز، تسبیح، انگشتر، شیشه‌ی عطر و... و آثار هنری به یادگار مانده از شهید، مانند: نقاشی، خوش‌نویسی و... اطلاق می‌شود.

بخش دوم آثار، شامل آثار مرتبط با شهادت است. آثار مرتبط با شهادت، هرگونه آثار مکتوب و شفاهی، شامل: زندگی‌نامه، سیره‌ی عملی شهدا، مکاتبات خانواده با شهید، اشعار، مقالات و کلیه‌ی آثار تلفیقی با شهید و شهادت است. آثار مرتبط با شهید هم به سه بخش تقسیم می‌شود. این سه بخش، شامل: سیره‌ی عملی، خاطرات، زندگی‌نامه و آثار و محصولات فرهنگی شهدا می‌شود. سیره‌ی عملی و خاطرات شهدا، جمع‌آوری هرگونه اطلاعات مکتوب یا شفاهی از رفتار و گفتار شهید است که بر یاد و خاطره‌ی اعضای خانواده، دوستان و هم‌زمان و سایر افراد مطلع برجای مانده باشد که از طریق یادواره‌ها، آرشیو شفاهی یا درج زندگی‌نامه‌های شهدا به وسیله‌ی دیگران ایجاد می‌شود و در ترویج ارزش‌ها و زنده نگه داشتن یاد و نام شهیدان و ایثارگران مؤثر است. زندگی‌نامه، مجموعه‌ای از اطلاعات مربوط به سیر زندگی شهید از ولادت تا شهادت است که به روش‌های مختلف نگاشته شده یا به وسیله‌ی خانواده‌ی شهید، در نوار صوتی یا فیلم ضبط شده باشد. آثار و محصولات فرهنگی، شامل: نوارهای صوتی و تصویری، عکس و تصاویر مرتبط، کتاب‌ها و آثار مکتوب مرتبط با شهید و شهادت و مانند آن است. طرح جامع مستندسازی هم عبارت بود از: تأیید اسناد جمع‌آوری شده به وسیله‌ی افراد مطلع و کارشناسان ذیربط (دستورالعمل جمع‌آوری آثار شهدای شاخص، ۱۳۷۶).

بنیاد شهید با قصد حفظ آثار شهدای گران‌قدر انقلاب اسلامی و با هدف ماندگاری آن برای آیندگان، طرح جمع‌آوری و مستندسازی اسناد شهدای سراسر کشور را اجرا کرده است، اما چون حجم کار زیاد و در سراسر کشور و در میان همه‌ی خانواده‌ی شهدا اجرا شده، توان توجه هدف‌هایش از این طرح را برای خانواده شهدا نداشته است. از این‌رو، خانواده‌ی شهدا که به آثار شهیدانشان دلبستگی دارند و بسیاری از آنان نمی‌خواسته‌اند آنها را که تنها یادگاری شهیدشان است، از دست بدهند یا درگذشته تجربه‌ی از دست دادن آثار و اسنادی از شهیدشان را در موارد مشابه برای استفاده در نمایشگاه‌ها در طی جنگ تحمیلی و پس از آن داشته‌اند، بنابراین، یا همه‌ی آنها آثار شهیدانشان را تحویل نداده‌اند یا اینکه فقط بخشی از آثار را به مسئولان رابط بنیاد شهید به صورت اصل یا تصویر، تحویل داده‌اند. بعضی از آنان هم که آثارشان را تحویل داده‌اند، دوست دارند نسخه‌ای از آن را در اختیار داشته باشند. شایسته است بنیاد شهید از مصاحبه‌هایی که با خانواده‌ی شهدا انجام داده، یک نسخه تکثیر کند و به همراه نسخه‌ای دیجیتالی از اسناد و عکس‌های پرونده‌ی فرهنگی شهیدان، به هر یک از خانواده‌ی شهدا تقدیم کند تا موجبات خرسندی‌شان را فراهم آورند. در این صورت بنیاد شهید می‌تواند اسکن مابقی اسناد شهدا را از خانواده‌ها بگیرد و به غنای آرشیو بنیاد بیفزاید. همچنین با

خدماتی که به خانواده‌ی شهدا و ایثارگران انجام داده است، زمینه‌ی لازم برای تکمیل مصاحبه با این خانواده‌ها فراهم شده است.

طرح «مشعل شهادت» نیز یکی دیگر از طرح‌های مرکز بررسی پژوهش‌های فرهنگی بنیاد شهید است که به منظور جمع‌آوری و مستندسازی وصیت‌نامه‌ها، اسناد و آثار شهدا اجرا شده است.

در پی اجرای این طرح‌ها، طرح تنظیم شناسنامه‌ی فرهنگی شهیدان و سامان‌دهی آرشیو بنیاد عملی شد. با ورود ده‌ها هزار برگ اسناد شهدا از سراسر کشور به آرشیو مرکزی بنیاد شهید، حال می‌بایست هم‌زمان با جمع‌آوری آثار فرهنگی شهدا، کار تنظیم و سامان‌دهی اسناد و آثار آغاز می‌شد و به همین دلیل این طرح اجرا شد.

در تنظیم شناسنامه‌ی فرهنگی شهیدان و تنظیم اسناد و آثار شهدا و ایثارگران و انجام آرشیو شفاهی آنان، توضیح چند واژه ضروری است. بخشی از اسناد شهدا خاطرات آنهاست. خاطره، اموری است که بر شخص گذشته و آثاری از آن، در ذهن وی باقی مانده باشد. گذشته‌های آدمی، وقایع گذشته است که شخص آن را دیده یا شنیده است. در اینجا ثبت خاطرات شهید از وقایع مهم زندگی و آنچه به دوران آموزش نظامی مناطق عملیاتی و شب‌های عملیات مربوط می‌شود، خاطره محسوب می‌گردد که غالباً در دفترچه‌ی خاطرات متعلق به شهدا و ایثارگران یا دست‌نوشته‌های آنها، بر جای مانده است. بخشی از خاطرات نیز، به خاطره‌ی دیگران درباره‌ی شهید مربوط می‌باشد. دفترچه‌ی خاطرات هم دفتری است که شخص، خاطره‌ی خود را در آن ثبت می‌کند. معمولاً شهدا خاطرات خود را در دفترچه‌های خاطرات مخصوص جبهه یا دفترچه‌هایی که به همراه داشته‌اند یا در برگ‌های دست‌نوشته، ثبت کرده‌اند. آرشیو شفاهی با خاطره تفاوت‌هایی دارد و آن نقل شفاهی وقایع مهمی است که مصاحبه‌شونده در پاسخ مصاحبه‌گر بیان می‌کند و به صوت می‌آید یا به تصویر کشیده می‌شود.

مصاحبه پرسش‌نامه‌ای، برگه یا برگه‌هایی است که در آن پرسش‌هایی درباره‌ی شهید نوشته‌اند و به کسی داده‌اند و آن شخص پاسخ‌هایش را بر آن نوشته است. در پرونده‌ی فرهنگی شهیدان، پرسش‌نامه‌هایی است که به صورت‌های دو برگه‌ی، سه برگه‌ی، یازده برگه‌ی و... منتشر شده و از سوی بنیاد شهید در اختیار خانواده‌ی شهدا قرار گرفته و پاسخ اعضای خانواده‌ی شهید، به سؤال‌هایی درباره‌ی خصوصیات فردی و اخلاقی شهید، جمع‌آوری و آرشیو شده است. تفاوت آرشیو شفاهی با مصاحبه‌ی پرسش‌نامه‌ای در این است که مصاحبه‌گر، حضوری از خانواده‌ی شهید و ایثارگران پرسش کرده و آنها پاسخ داده‌اند. این مصاحبه‌ها به صورت صوتی یا تصویری ضبط شده است.

آثار مرتبط با شهید هم عبارت است از هرگونه آثار مکتوب و غیرمکتوب و همه‌ی آثار تلفیقی مرتبط با شهید، شامل: اسناد و آثار دیگران درباره‌ی شهید - که پس از شهادت وی ایجاد شده باشد - سیره‌ی عملی شهدا، مکاتبات خانواده و دوستان با شهید، اشعار، مقالات، خاطرات و هرگونه اثر مکتوب و نیز ضبط‌شده در نوار یا فیلم درباره‌ی شهید است. آرشیو شفاهی و مصاحبه با خانواده‌ی شهید و دوستان و رزمندگان که درباره‌ی هر یک از شهدا و ایثارگران تهیه می‌شود، آثار مرتبط با شهید و ایثارگر محسوب می‌شود.

اسناد غیرمکتوب، اسنادی به جز اسناد مکتوب است و شامل اسناد دیداری و شنیداری و اسناد و آثار موزه‌ای می‌شود. یادنامه‌ها یا یادواره‌ها به اسنادی گفته می‌شود که به وسیله‌ی بنیاد شهید یا نهادهای مرتبط با شهدا و ایثارگران و یا

در جریان برپایی کنگره‌ها و گرامی‌داشت شهدا و ایثارگران ایجاد می‌شود. به همین سبب، حفظ اسناد یادمانه‌ای اهمیت خاصی دارد. بنابراین، موجه خواهد بود که ما در ادبیات دفاع مقدس از نام «یادنامه‌ی دفاع مقدس» و درباره‌ی شهدا، از اصطلاح «یادنامه‌ی شهید» استفاده کنیم و همه‌ی ویژگی‌هایی که درباره‌ی یادنامه‌ها ذکر شده است، به تاریخ وقایع و مدارک جنگ تعمیم دهیم. باید توجه داشت که بخش بیشتر یادنامه‌ها از محتوای آرشیو شفاهی که مصاحبه با خانواده و دوستان شهدا و ایثارگران تهیه شده است، ایجاد می‌شود.

به طور کلی، یادنامه‌ی شهدا، کتاب یا مجموعه‌ای حاوی مقالات و مطالب متعدد است که به یاد شهیدی، در مناسبت تولد یا شهادت او و با شرح دوران حیات و عمرش، خواه در زمان حیات و زندگیش یا بعد از مرگ و شهادتش، تهیه و تدوین شده باشد. در اینجا مجموعه‌های تایی، چاپی یا دست‌نویس را که پس از شهادت، به وسیله‌ی دیگران به یاد شهید تنظیم شده و حاوی اسنادی، همچون: وصیت‌نامه، زندگی‌نامه، شرح حال یا یادداشت‌های شهید همراه با مصاحبه‌ها و خاطرات اعضای خانواده و دوستان شهید است که گاهی زیارت‌نامه یا دعای مخصوص هم ضمیمه‌ی آن است، نیز دربرمی‌گیرد.

یادنامه یا یادمانه‌ها، شامل سه نوع یادمانه‌ی مکتوب، دیداری و شنیداری و آرشیو شفاهی می‌شود و همه‌ی آنها مهم‌اند و اهمیت آنها در ضرورت وجود آنها در زمان نیاز به اسناد و مدارک است، به خصوص هنگامی که اسناد وجود ندارد، یادنامه اهمیت و ارزش بیشتری می‌یابد.

وصیت‌نامه‌ی شهدا یا نوشته‌ی شهید بوده و شهید امضاء کرده است یا به وسیله‌ی خود شهید در نوارکاست ضبط شده یا اینکه فیلم ویدئویی آن موجود است. در آرشیو شفاهی مرتبط با شهیدان، ممکن است درباره‌ی این وصیت‌نامه‌ها با اشخاصی مصاحبه و شرح و تحلیلی از آنها از سوی دیگران صورت گرفته باشد یا وصیت‌نامه‌ی شهید قرائت شده باشد.

برپایی کنگره‌ها و یادواره‌های شهدا و ایثارگران

در سال‌های اخیر برپایی کنگره‌های سرداران شهید و شهدای گران‌قدر انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، گسترده‌ی بیشتری یافته است، چنانکه طی سال جاری کنگره‌های زیادی برگزار شده یا در حال برگزاری است؛ از جمله کنگره‌ی ۱۷۰۰۰ شهدای ترور، کنگره‌ی بزرگداشت سرداران شهید و بیست و سه هزار شهید استان‌های خراسان، یادواره‌ی شهدای هفتم تیر، کنگره‌ی سرداران شهید و شهدای قزوین، یادواره‌ی سیصد و سیزده شهید روحانی فارس، یادواره‌ی شهدای بیرم‌لار، کنگره‌ی ۱۴۶۰۰ شهید فارس با هماهنگی معاونت سیاسی و امنیتی استانداری، یادواره‌ی شهدای مرودشت، کنگره‌ی سرداران و شش هزار و دویست شهید استان لرستان، کنگره‌ی سرداران و سه هزار شهید استان سمنان، یادواره‌ی سردار شهید غلامرضا ذاکری و ۱۹ شهید شهرستان قشم، اولین یادواره‌ی شهدای مخابرات و بیسیم‌چی استان هرمزگان به همت سپاه امام سجاد (ع) استان هرمزگان و ستاد کنگره‌ی سرداران شهید هرمزگان، یادواره‌ی شهدای عملیات کربلای یک و سردار شهید علی حاجبی در بندر عباس، کنگره‌ی ده هزار و چهارصد شهید استان مازندران، اولین یادواره‌ی هشتاد شهید خیابان نوبهار قم، کنگره‌ی سرداران، امیران و نه هزار و هشتصد شهید کرمانشاه از سوی مؤسسه‌ی فرهنگی شهید بهمن نیری، برگزاری یادواره‌ی شهیدان اردبیل از سوی مؤسسه‌ی مطالعات عصر پژوهش، کنگره‌ی سراسری شهدای هنرمند، از سوی سازمان بسیج هنرمندان تهران بزرگ، اولین یادواره‌ی شهدای قرآنی و ...

در غالب این کنگره‌ها ثبت خاطرات شفاهی درباره‌ی شهدا و ایثارگران در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی کنگره‌های شهدا، شامل: بخش خاطرات جبهه، گزیده‌هایی از خاطرات دوران دفاع مقدس از دیدگاه جانبازان و ایثارگران و آزادگان، فیلم، عکس، وصیت‌نامه‌ی شهدا، مقالات، سرداران، شهدای شاخص، گالری تصاویر و ... صورت گرفته است.

با برگزاری این کنگره‌ها، کتاب‌هایی نیز با موضوعات زندگی‌نامه و سیرت شهدا و دفاع مقدس - غالباً برگرفته از آرشیو شفاهی متضمن مصاحبه‌هایی با خانواده‌ی شهیدان و دوستان و هم‌زمان شهدا و ایثارگران جنگ تحمیلی - منتشر شده است؛ از جمله کتاب‌های گزیده‌ی خاطرات و زندگی سیزده تن از شهدای زن استان سمنان، مجموعه‌ی مصاحبه درباره‌ی شهدای مازندران، امواجی از ملکوت، شهیدنامه‌ی شهدای مخابرات و بیسیم‌چی، «سردار آسمانی، حکایت روزها و لحظه‌های برجسته‌ی شهید حسن ذاکری نانگی در استان هرمزگان و انتشار ده عنوان کتاب با موضوعات دفاع مقدس و سرداران شهید و تاریخ شفاهی لشکر ۲۵ کربلا، از سوی کنگره‌ی سرداران شهید مازندران، کتاب‌های آرشیو شفاهی شهدای اردبیل، از سوی مؤسسه‌ی مطالعات عصر پژوهش، کتاب **سوره‌های سرخ** نشر ستاد یادواره‌ی شهدای قرآنی کشور، کتاب‌های نی‌نامه، پرواز در شلمچه، آن روز در کنار تو، مروارید گمشده، هفت‌بند التهاب، همدم یاد شما، تا اوج آسمان، میهمان ملائک، نجات عشق، یک پله بالاتر، مهتاب کردستان، چشم جبهه‌ها، حکایت مردان مرد، عقابان بازی دراز، تک آخر و ده‌ها کتاب دیگر و تشکیل کارگروه ثبت خاطرات و فعالیت‌های جامعه‌ی پزشکی زنان دوران دفاع مقدس برای نشر آثار شهدا و ایثارگران و نیز در همین باره، صدها کتاب مستند بر تاریخ شفاهی دفاع مقدس و ایثار و شهادت که همگی نشر همین کنگره‌ها و یادواره‌های شهداست و غالباً برگرفته از آرشیو شفاهی چنین کنگره‌هایی بوده است.

مشاهده‌ی این حجم عظیم تولید آرشیو شفاهی و افزایش اسناد آرشیو شفاهی دفاع مقدس و در پی آن انتشار کتاب‌های فراوان مرتبط با ایثار و شهادت، اهمیت موضوع سامان‌دهی انجام صحیح ثبت تاریخ شفاهی از سوی متخصصان این رشته و بهره‌برداری‌های درست از آن را آشکار می‌سازد.

کنگره و یادواره‌های شهیدان منطقه‌ی ۱۹

هم‌زمان با گسترش برپایی کنگره‌های شهیدان در کشور، ستاد بزرگداشت و کنگره‌ی شهدای منطقه ۱۹ نیز از سال ۱۳۸۷ زیر نظر حوزه‌ی ۳۴۵ جوادالائمه (ع) ناحیه‌ی مقاومت بسیج ابوذری شکل گرفت. نگارنده نیز با تجربه‌هایی که از اجرای طرح مشعل شهدا و سامان‌دهی اسناد فرهنگی شهیدان در آرشیو بنیاد شهید داشت و اطلاعاتی که از برنامه‌ها و طرح‌های این نهاد به دست آورده بود، با ستاد کنگره و یادواره‌ی شهدای منطقه‌ی ۱۹ همکاری کرد. سپس با پذیرش مسئولیت معاونت فرهنگی حوزه‌ی ۳۴۵ جوادالائمه، برای راه‌اندازی بخش آرشیو شفاهی این ستاد اقدام کرد. یکی از برنامه‌های این ستاد، برپایی همه‌ساله‌ی کنگره‌ی شهدای منطقه‌ی ۱۹ در سوم خرداد و سالگرد آزادسازی خرمشهر و یادواره‌هایی در هفته‌ی دفاع مقدس و هفته‌ی بسیج، با همکاری سپاه پاسداران ناحیه‌ی مقاومت بسیج ابوذری، شهرداری منطقه‌ی ۱۹ و پایگاه‌های بسیج و مساجد منطقه است. تاکنون بیش از ده کنگره و یادواره‌ی گرامی داشت شهدای این منطقه برگزار شده است. کارگروه آرشیو شفاهی و مصاحبه با خانواده‌ی شهدا و ایثارگران این کنگره‌ها، طی این مدت به انجام مصاحبه و گردآوری اطلاعات آرشیو شفاهی ایثار و شهادت خانواده‌ی شهدا و ایثارگران منطقه پرداخته است.

تاکنون با بیش از پانصد تن از ایثارگران و خانواده‌ی شهدا، مصاحبه انجام شده و صدها ساعت فیلم از این جلسات مصاحبه‌ی شفاهی، تهیه شده است. در همین کارگروه دو جلد کتاب ایثار ۱۹ حاوی مصاحبه‌ها و نقل خاطرات خانواده و دوستان شهدا، منتشر شده است. همچنین نرم‌افزارهای ایثار ۱۹ ستاد یادواره‌ی شهدا، شامل: خاطرات، آلبوم صدا و فیلم شهدا و ایثارگران و نیز گلچین فیلم‌های کنگره‌ها و یادواره‌های شهدای منطقه‌ی ۱۹، تهیه و توزیع شده است. این کارگروه هم‌زمان با انجام مصاحبه و تهیه‌ی آرشیو شفاهی ایثارگران، به جمع‌آوری و آرشیو اسناد و آثار شهدا و ایثارگران از طریق حضور در منزل شهدا و ایثارگران، مبادرت ورزیده است.

کارگروه برپایی یادواره‌ی شهدای فرهنگی منطقه‌ی ۱۹ نیز، تاکنون چندین یادواره‌ی شهدای دانش‌آموزی با همکاری آموزش و پرورش و مدارس منطقه، برپا ساخته و به انتشار و توزیع کتاب شهدای فرهنگی دانش‌آموزی این منطقه اقدام کرده است. همچنین سپاه پاسداران ناحیه مقاومت بسیج ابوزر، با هماهنگی ستاد یادواره‌ی شهدای منطقه‌ی ۱۹، حوزه‌ی ۳۴۵ جوادالائمه(ع) و نیز شهرداری منطقه‌ی ۱۹ و آموزش و پرورش و نیز بنیاد شهید و امور مساجد منطقه، در نظر دارد به زودی اولین کنگره‌ی بزرگداشت سرداران و هزار شهید منطقه‌ی ۱۹ را برگزار کند. جلسات هماهنگی و برنامه‌ریزی انجام آرشیو شفاهی و تدوین کتاب و فیلم مستند ایثار و شهادت شهدای منطقه‌ی ۱۹ نیز از سوی کارگروه آرشیو شفاهی و پژوهش و انتشارات یادواره‌ی شهدای این منطقه، صورت گرفته است.

در این کنگره‌ها، با دعوت از خانواده‌ی معظم شهدا و ایثارگران و تداوم ارتباط با کسانی که برای مصاحبه و تهیه‌ی آرشیو شفاهی در نظر هستند، راه برای انجام پروژه‌ی آرشیو شفاهی شهدا و ایثارگران هموار می‌شود. پیش از برپایی کنگره‌ها به وسیله‌ی کارگروه مصاحبه و آرشیو شفاهی مقدمات اولیه انجام می‌گیرد و پس از برپایی کنگره‌ها نیز، ارتباط با دعوت‌شدگان تا به سرانجام رسیدن طرح آرشیو شفاهی ادامه می‌یابد. معمولاً کنگره‌های شهدا و ایثارگران در سطح کشور نیز در هدف‌های خود، تدوین کتاب و ثبت خاطرات و مصاحبه‌ها را از برنامه‌های اصلی اعلام می‌نمایند. اما برخی از آنان، به انجام وعده‌ها و برنامه‌ها و هدف‌های اعلام‌شده‌شان فائق نمی‌آیند. علت آن نیز عدم برنامه‌ریزی دقیق و تشکیل کارگروه علمی و پژوهشی و کارگروه آرشیو شفاهی و سمعی و بصری و داشتن نیروهای متخصص و توانمند در انجام مصاحبه و شکل‌دهی آرشیو شفاهی است. برپایی این کنگره‌ها، فرصتی برای آشنایی با سرداران، ایثارگران و خانواده‌ی شهدا فراهم آورده که با برنامه‌ریزی درست، می‌توان هر چه بیشتر از این زمینه‌ها استفاده‌ی بهینه کرد.

کنگره‌ها، فرصتی برای مستندسازی شفاهی جنگ تحمیلی

از زمان جنگ تحمیلی تاکنون هر یک از لشکرها، تیپ‌ها و گردان‌هایی که در دفاع مقدس حضور داشتند و جمعی از رزمندگان و ایثارگران آنها به شهادت رسیده یا جانباز و آزاده گشتند، به مناسبت سالگرد عملیات‌ها یا سالگرد شهادت سرداران شهید، به برپایی کنگره‌ها و یادواره‌های بزرگداشت شهادت و ایثارگری اقدام می‌کنند. در بیشتر مواقع نهادهایی، همچون سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، بسیج مقاومت و بنیاد شهید و امور ایثارگران، متصدیان برپایی این کنگره‌ها در سراسر کشور هستند. هم‌اکنون با گذشت سه دهه از این حماسه‌ها، برپایی این کنگره‌های بزرگداشت فزونی یافته است. در این نوشتار قصد نداریم درباره‌ی ایجاد فرصت مناسب در کنگره‌های سرداران شهید برای شناسایی مصاحبه‌شوندگان مهم که بخش عمده‌ای از اطلاعات جنگ و ایثار و شهادت رزمندگان اسلام در اختیار آنان است و کمتر

در دسترس مصاحبه‌کنندگان قرار می‌گیرد، بحث کنیم اما مسلماً نمی‌توان از بیان این موضوع غفلت کرد که دست‌اندرکاران آرشیو شفاهی ایثار و شهادت نباید با عدم برنامه‌ریزی، فرصت‌های گرانمایه‌ی این کنگره‌ها را از دست بدهند، زیرا ممکن است دیگر چنین فرصت‌هایی ایجاد نشود. در حقیقت، استفاده از فرصت کنگره‌ها و یادواره‌ها برای تهیه آرشیو ایثار و شهادت این نیست که در حین برگزاری یا پس از آن به سراغ شناسایی و ایجاد ارتباط با سوژه‌هایمان برای انجام مصاحبه و آرشیو شفاهی جبهه و جنگ برویم، بلکه باید پیش از برگزاری کنگره‌ها این هماهنگی‌ها انجام شود و آرشیو شفاهی فرماندهان و راپیان دفاع مقدس تهیه و تدوین و در همایش کنگره‌ها کار علمی آنان رونمایی شود و مراحل تکمیلی هم پس از کنگره‌ها به صورت منابع مکتوب و صوتی و تصویری ارائه گردد. علاوه بر آن یک ستاد هماهنگی بین ستادهای کنگره‌ها و یادواره‌ها، ضروری است.

فرماندهان و سرداران جنگ تحمیلی در سطوح مختلف، خصوصاً فرماندهانی که مدت طولانی در جبهه‌ها حضور داشته و اغلب عملیات‌ها را شاهد بوده‌اند و در آن عملیات‌ها فرماندهی می‌کردند، از مطالب مهم و حساس جنگ مطلعند. در آن زمان زمینه و فرصت مناسب برای بیان این مطالب فراهم نبود، ولی اکنون که چندین سال از پایان جنگ سپری شده است، می‌توان از خاطرات این قبیل فرماندهان استفاده کرد. از فرماندهان جنگ چه در ارتش، چه در سپاه و چه در دیگر نیروهای نظامی، می‌باید بهره جست (بختیاری، ۱۳۸۷). سردار کاظمینی، فرمانده سپاه محمد رسول الله (ص) در یادواره‌ی شهدای قرآنی کشور گفت: شهدای قرآنی با همه‌ی وجود جانشان را برای اسلام فدا کردند؛ بنابراین، هر ساله باید یادواره‌های بزرگی برای آنها برگزار کنیم. او از شانزده نهاد و سازمانی که در برپایی این یادواره همکاری کردند، قدردانی کرد. حال که به نوعی همه‌ی سازمان‌ها و نهادها در برپایی کنگره‌های شهدا همکاری دارند و همه‌ی شهدا هم جانشان را برای اسلام فدا کرده‌اند، پس شایسته است برنامه‌ی آرشیو شفاهی را برای همه‌ی شهدا و ایثارگران همگانی کنیم و ستادی مشترک برپا سازیم و آرشیو شفاهی علمی ایجاد کنیم (روزنامه جوان، ۱۳۹۲/۱۰/۲۶).

سیدقاسم یاحسینی، در مقاله‌ای با عنوان: «سوژه‌ی خاطرات جنگ را چطور پیدا کنیم؟» می‌نویسد:

روزی به دفتر کنگره‌ی سرداران و دو هزار شهید استان بوشهر رفته بودم. در آنجا مقاله‌ی دست‌نویس سه صفحه‌ای یک همسر شهید را به من نشان دادند و پرسیدند: نظرت برای چاپ این مقاله چیست؟ با نگاهی گذرا به آن نوشته، دریافتیم که صاحب قلم می‌بایستی خاطرات جالب و زیبایی از دوران جنگ داشته باشد. فردای آن روز به همراه همسرم به منزل وی رفتیم. چند دقیقه‌ای که با او حرف زدیم، دیدم حدس درست بوده است. شاید کمتر از یک هفته به منزلش رفتیم و حدود ده ساعت نوار از خاطرات شفاهیش ضبط کردم. حاصل کار شد کتاب یک دریا ستاره که مورد استقبال خوانندگان قرار گرفت و چندین بار تجدید چاپ شد (عزیزی، ۱۳۹۰). این نمونه‌ای از استفاده‌ی صحیح برای انجام آرشیو شفاهی کنگره‌ها و نشر منابع ایجاد شده در جامعه است.

با شناختی که از آرشیو بنیاد شهید و ایثارگران و دیگر مراکز آرشیوی کشور و مراکز آرشیوی و فرهنگی مرتبط با جبهه و جنگ در دست است، به‌رغم آنکه تلاش‌های خوب و سزاوار تقدیر از سوی این مراکز آرشیوی صورت گرفته، تا رسیدن به جایگاه مطلوب، فاصله‌ی زیادی است. در حال حاضر، بسیاری از شهدا تقریباً هیچ آثاری در آرشیو بنیاد شهید ندارند و بخش اعظمی از شهدا هم فقط یک یا چند برگ تصویر سند در پرونده‌شان موجود است. با گذشت یک ربع قرن

از جنگ تحمیلی و پیر شدن پدران و مادران شهدا، بسیاری از آنان فوت کرده‌اند و جمع خانواده‌های شهدا پراکنده شده است. این امر سبب شده تا بسیاری از اسناد در دست همسران، فرزندان یا خواهران و برادران شهدا پراکنده شود و دسترسی به آنها سخت‌تر گردد. از طرف دیگر، اجرای طرح‌هایی، مثل مشعل شهدا و شکل‌گیری آرشیو بنیاد شهید و جمع‌آوری آثار شهیدان و ایثارگران، هم‌زمان با جنگ تحمیلی آغاز نشد و سال‌ها پس از آن شروع شد که این مسئله آسیب‌های جبران‌ناپذیری به آثار شهدا و ایثارگران وارد کرد، از جمله پراکنده شدن و از بین رفتن آثار آنها. بعضی از جانبازان نیز طی این سال‌ها بر اثر جراحات جنگ به شهادت رسیدند. دلایل متعددی، از جمله علاقه‌مندی خانواده‌های شهدا به نگهداری یادگاری عزیزانشان هم موجب شده است که بعضی از خانواده‌ها، اصل اسنادشان را به بنیاد شهید ندهند و از همان بخشی هم که تحویل داده‌اند، ناخرسندند. در این وضعیت، امکان جمع‌آوری مابقی آثار و انجام مصاحبه‌های شفاهی با خانواده‌ها و نزدیکان شهدا و ایثارگران، با ارائه‌ی نسخه‌ای از یک‌سری کامل فیلم‌ها، تصاویر، مصاحبه‌ها و نسخه‌ی دیجیتالی از آثار شهدا و ایثارگران که در آرشیو بنیاد شهید و ایثارگران یا دیگر مراکز آرشیوی دفاع مقدس موجود است، به خانواده‌هایشان میسر است. با این کار هم خانواده‌ی شهدا و ایثارگران نسخه‌ی کاملی از آثار شهید یا ایثارگانشان به دستشان رسیده و موجبات رضایت‌مندیشان فراهم شده است و هم اینکه ضمن مقایسه‌ی پرونده‌ی شهدا و ایثارگران، مابقی آثار موجود را به صورت اصل یا تصویر دیجیتالی، تحویل آرشیو بنیاد شهید و ایثارگران می‌دهند. این حرکت زمینه‌ای برای ایجاد ارتباط و کسب اعتماد برای انجام مصاحبه و آرشیو شفاهی با خانواده‌ی شهدا و ایثارگران به وجود می‌آورد.

از آنجا که فرایند جمع‌آوری، مرمت و نگهداری اسناد و انجام آرشیو شفاهی شهدا و ایثارگران از سوی کنگره‌های شهدا به دلیل کثرت اسناد و آرشیوهای شفاهی و لزوم رعایت شرایط حفظ و نگهداری آنها و همچنین لزوم دیجیتالی کردنشان هزینه‌بر است، از این‌رو، باید بودجه‌ی مناسبی از سوی مراکز جمع‌آوری و نگهداری آرشیو شفاهی کنگره‌ها پیش‌بینی شود.

اسناد و آثار جنگ بعد از یک ربع قرن، هنوز هم در اختیار صاحبان آنهاست. خانواده‌های شهدا، ایثارگران، جانبازان و آزادگان، نمادهای ملموس جنگ تحمیلی هستند. چه بسیار از ما که در همسایگی و محل کار یا در میان بستگان خود، این افراد را می‌بینیم که اسناد زنده‌ی جنگ هستند، اما اسناد صوتی و تصویری از آنها نداریم. همه‌ی اینها، سوژه‌ی آرشیو شفاهی ما در کنگره‌های شهدا و ایثارگران هستند.

به طور کلی، برای جمع‌آوری و گردآوری اسناد شهدا و ایثارگران و دفاع مقدس و انجام مصاحبه با دست‌اندرکاران جنگ تحمیلی، چند راه ممکن وجود دارد: بخشی از اسناد شهدا و ایثارگران و کسب اطلاعات آرشیو شفاهی را باید از دستگاه‌های دولتی که مسئول اعزام یا امور مربوط به آنها بوده‌اند، به دست آورد. بخشی از اسناد مکتوب و گردآوری مصاحبه و تهیه‌ی آرشیو شفاهی، لازم است از خارج کشور حاصل شود، مثل: اسناد آزادگان در عراق و مصاحبه با مأموران و نگهبانان کمپ‌های عراقی. گاهی هم ناچاریم به مبادله‌ی تصویر اسناد آرشیوهای مکتوب و شفاهی خودمان، با آرشیوهای دیگر داخلی و کشورهای خارجی بپردازیم. در موارد بسیاری خود خانواده‌ها تمایل دارند. اسناد و اطلاعات خودشان را به آرشیو بنیاد شهید و مراکز نگهداری این اسناد و آرشیوهای شفاهی هدیه کنند و از مصاحبه و همکاری

برای شکل‌گیری آرشیو شفاهی هم استقبال می‌کنند. آنان دوست ندارند که اطلاعات ارزش‌مند شهید و ایثارگرشان با مرگ هر یک از آنها، از میان برود و خواستار ماندگاری آن هستند. مسئله‌ی مهم، اطلاع‌رسانی و اطمینان‌بخشی به حفظ درست اسناد آرشیوی و جلب اعتمادشان است. بعضی می‌خواهند اسنادشان را به صورت امانت به آرشیوها بسپارند که در این صورت باید برای آنها نسخه‌ی دیجیتالی تهیه کرد و در اختیارشان قرار داد و اصل آن را در آرشیو نگهداری کرد. بخش مهمی از اسناد جنگ را نیز باید از طریق مصاحبه و ثبت خاطرات به دست آورد که باید شرایط آن فراهم شود. همه‌ی این موارد را می‌توان در حال حاضر از طریق کارگروه‌های کنگره‌ها و یادواره‌ی شهدا در سراسر کشور و با هماهنگی بنیاد شهید و امور ایثارگران و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، برنامه‌ریزی، پی‌گیری و اجرا کرد.

برای شناخت ماهیت اسناد، باید بدانیم که اسناد دفاع مقدس و شهدا و ایثارگران از لحاظ محتوایی دو نوع هستند. یک نوع اسناد اصلی و واقعی و دیگری اسناد تحلیلی بر اساس اصل سند و واقعیت‌های حادثه است که حقیقت اتفاق را بیان کرده‌اند. اسناد تحلیلی هم به دو نوع تقسیم می‌شود: برخی از آنها دست‌نوشته‌ی افراد است و هر فردی از یک زاویه به واقعیت نگاه کرده است و دید افراد به قضایا فرق می‌کند. گروه دیگر، اسنادی است که در آن از همه‌ی زوایا به حادثه نگاه شده است. بخشی از اسناد هم چندوجهی است و از چند وجه، همه‌ی قضایای مربوط به یک حادثه را نوشته‌اند. در اسناد تحلیلی هم، افراد تحلیل خودشان را در مصاحبه‌ها و جلسات تحلیلی شفاهی از حادثه بیان کرده‌اند. اینها کسانی هستند که در جنگ یا مرتبط با جنگ بوده‌اند و تحلیل و قضاوت خودشان را از جنگ گفته‌اند. جنس سند تحلیلی با آن سند خیلی فرق دارد و باید آنها را از هم تفکیک کرد. این تحلیل‌ها هم در اسناد مکتوب و هم در اسناد شفاهی یافت می‌شود و اینها، هر دو مکمل یکدیگرند (اسناد افتخار، ۱۳۹۰).

سردار باقرزاده، دوازده نظام برای اسناد جنگ و دفاع مقدس معرفی کرده است که برای جمع‌آوری، حفظ و اطلاع‌رسانی آثار شهدا و ایثارگران لازم است. این نظام‌ها برای ایجاد آرشیو اسناد مکتوب و شفاهی دفاع مقدس و اطلاع‌رسانی اسنادی بیان شده است، ولی به کارگیری این نظام‌ها از سوی متصدیان برپایی کنگره‌ها و یادواره‌ها که کاری موازی انجام می‌دهند نیز ضروری به نظر می‌رسد. این نظام‌ها عبارت‌اند از:

نظام درست تعریف اسناد دفاع مقدس و کاربردهای آن، نظام امنیت اسناد و مجموعه کارهای مرتبط با جمع‌آوری و نگهداری اسناد، نظام شناسایی و جمع‌آوری و ثبت و سامان‌دهی اسناد، نظام پردازش و ذخیره‌سازی اسناد، نظام بازیابی اسناد و مجموعه کارهای مربوط به اصلاح و گویاسازی آنها، نظام انتقال و مبادله و توزیع اسناد، نظام حل تعارضات در حوزه‌ی بهره‌گیری از اسناد، نظام نحوه‌ی احراز اعتبار و صحت اسناد براساس قانون‌مندی و اعتبارسنجی متعارف، نظام چگونگی نقد محتوایی اسناد و اقوال، نظام چگونگی توسعه‌ی منابع اسنادی یا فرامرزی کردن اسناد، نظام اولویت‌گذاری در نوع اسناد مورد نیاز و بالاخره نظام چگونگی جنگ اسنادی با دشمنان. در آرشیو شفاهی نیز ما باید این تعاریف را در نظر داشته باشیم و کنگره‌ها هم در همین زمینه برنامه‌ریزی شود تا در تأمین منابع اسنادی و آرشیوی جنگ و به‌کارگیری آنها در تدوین تاریخ جنگ تحمیلی، مؤثر باشند. در پرسش‌هایی که هنگام مصاحبه با خانواده‌ی شهدا و ایثارگران مطرح می‌شود و در تدوین تاریخ شفاهی دفاع مقدس، باید به این نکات آگاهی داشته باشیم:

در نظام پردازش و ذخیره‌سازی اسناد، هدف این است که اسناد خام را به اطلاعات پردازش‌شده، برای بازیابی اطلاعات، تبدیل کنیم. در نظام بازیابی اسناد باید به این نکته توجه داشته باشیم که همه‌ی شهدا در وصایای خود، به وحدانیت خدا، شهادت به رسالت رسول مکرم اسلام (ص) و شهادت به ولایت امیرالمؤمنین (ع) صراحت داشته‌اند. این صراحتشان برای این بوده است که هم‌اکنون یا در آینده‌ی تاریخ، بعضی مدعی نشوند که رزمندگان اسلام برای خاک جنگیدند و کشته شدند. رزمندگان اسلام فقط برای حفظ اسلام جنگیدند و دفاع از سرزمین هم دستور اسلام است و به آن عمل کرده‌اند. در اسناد شهدا به صراحت آمده و اسناد بارزی از شهدا نیز نشان می‌دهد که ملت ایران برای ملی‌گرایی نجات‌بخش و صرفاً برای حفظ اسلام بوده است و آنان، حفظ عزت و شرف و میهن را در حفظ اسلام دانسته‌اند. حضرت امام (ره) فرمودند: برای حفظ اسلام و انقلاب، باید در تمام موارد سخت‌ترین مصائب را تحمل کرد و تقیه مورد ندارد (همان). در نظام حل تعارضات در حوزه‌ی بهره‌گیری از اسناد، علم اصالت اسناد مهم است. حفظ اصل اسناد یا اسناد تأیید و مستندشده، از خدشه در سند یا جعل محتوای آن در آینده جلوگیری خواهد کرد. در انجام مصاحبه‌ها و پرسش‌ها و نیز شکل‌دهی آرشیو شفاهی دفاع مقدس، باید به این نکات توجه داشته باشیم و اینها باید در نظر ستادهای کنگره‌ها باشد.

نظام نحوه‌ی احراز اعتبار و صحت اسناد، نوعی قانون‌مندی برای اعتبارسنجی اسناد است و دلیلی بر محتوای صحیح سند و رسیدن به قطع و یقین در اسناد است تا در آینده در صحت اسناد خدشه یا شبهه‌ای صورت نگیرد. از جمله مواردی که برای رفع این دغدغه کمک می‌کند، تهیه‌ی قراین مفید علم است که در امور قضا به کار می‌رود و به اصطلاح اماره‌ی قضایی می‌گویند و آن نشانه‌هایی کاشف از این معناست که وجود دارد؛ مثل آن چیزهایی که در نهادهای رسمی وجود دارد.

نظام چگونگی نقد محتوایی اسناد و اقوال هم، یعنی سندی که قطعی‌الصدور است، ممکن است از جهات متفاوتی به آن خدشه وارد شود یا درباره‌ی آن بحث و بررسی مختلفی صورت گیرد. این موضوع از دو حیث قابل بررسی است: یکی از حیث سازگاری محتوایی با سایر اسناد متقن جنگی. گاهی مطلبی تحلیل شده و در اسناد جنگ آمده، اما با حقایق عینی صحنه‌ی نبرد تعارض دارد. چیزی در صحنه‌های جنگ اتفاق افتاده و براساس یک سلسله قراین و شواهد اظهارنظری شده و بعد اطلاعات تکمیلی رسیده و چیز دیگری گفته شده است. اگر ما اطلاعات تکمیلی نداشته باشیم، قطعاً تحلیلی و ارزیابی درباره‌ی آن پدیده، مشکل ایجاد می‌کند. یکی از مهم‌ترین اطلاعات تکمیلی ما همین مصاحبه‌ها و آرشیو شفاهی است که با فرماندهان جنگ و ایثارگران و رزمندگان انجام می‌شود و کنگره‌های سرداران شهید دفاع مقدس که امروزه کتاب‌های دفاع مقدس را تدوین و منتشر می‌کنند. هدف آنها در مصاحبه‌ها و تدوین تاریخ شفاهی دفاع مقدس و سرداران و ایثارگران جنگ تکمیلی، باید حل این ابهامات و اعتباربخشی به اسناد مکتوب جنگ باشد و ما نباید از آن غافل باشیم.

مسئله‌ی دیگر از حیث سازگاری آرشیو شفاهی و اسناد مکتوب، با موازین عقلی و واقعیت‌ها و دیگر حقایق تاریخی، ملموس و وجدانی جنگ است. در این بخش، نیازمند به وثوق عقلایی هستیم و اینها کلیدهای بحث است. محقق‌ی که می‌خواهد درباره‌ی دفاع مقدس و شناخت شهدا و ایثارگران تحقیق کند، باید به حدی اسناد متقن و مستند و

مصاحبه‌های آرشیو شفاهی مستند شده در اختیارش باشد تا به سبب حرف‌های بی‌اساس و اطلاعات ضعیف، در تشخیص اسناد دچار سردرگمی نشود. آرشیو شفاهی و مکتوب مستندشده‌ی اسناد، تنها راهی است که می‌تواند این گره را بگشاید. سندشناسی جدید، چهار جنبه از قابلیت اعتماد را تعریف و ارزش‌یابی می‌کند که برای متصدیان آرشیوهای اسناد شهدا، ایثارگران و جنگ تحمیلی، قابل توجه است. این موارد عبارت است از: اعتبار داشتن، اصالت داشتن، دقیق بودن و تصدیق شدن سند. در شکل‌دهی به آرشیو شهدا و ایثارگران و اهداف کنگره‌ها و یادواره‌ی شهدا، باید این قابلیت‌ها برای اعتبار و اصالت اسناد مورد توجه قرار گیرد (همان: ۸۳-۸۴).

به یقین آرشیوهای مکتوب امروز بعد از نزدیک به سه دهه از وقوع حوادث جنگ، با آرشیو شفاهی و بازگویی حوادث به وسیله‌ی فرماندهان دفاع مقدس را می‌توان مستند و تکمیل کرد. با گشوده شدن این گره است که محققان می‌توانند بحث‌های تحلیلی و انتقادی کنند. محققان نیاز دارند تا مصاحبه‌ها و خاطرات رزمندگان و ایثارگران را با اسناد موجود تطابق دهند تا بتوانند به درستی قضاوت کنند. این‌گونه است که می‌توان روایان کذاب دفاع مقدس را شناسایی و از تحریف تاریخ جنگ تحمیلی ممانعت کرد (همان). محققان تاریخ‌نگاری جنگ درصددند تاریخ جنگ را در گذر زمان از گزند تحریف حقایق آن دور نگه دارند تا بدین‌وسیله دین خود را به خون شهدا و وظیفه‌ی خود را در قبال فرزندان این سرزمین ادا کنند. امروزه برپایی کنگره‌ها و یادواره‌ی شهدا که جنبه‌ی معنوی دارد و برای زنده نگه داشتن یاد و نام شهدا در سراسر کشور برپا می‌شود، فرصتی برای رسیدن به این هدف ایجاد کرده است. باید آرشیوهای اسناد جنگ و مصاحبه‌ها و گفته‌های فرماندهان و بازماندگان دفاع مقدس بتوانند اسناد و ابزار لازم را از طریق جمع‌آوری و مستندسازی اسناد، در اختیار محققان جنگ تحمیلی قرار دهند. زمان می‌گذرد و وقایع انقلاب‌ها و جنگ‌ها در عرصه‌ی زمان و مکان رخ می‌دهد. آنچه برای آیندگان باقی می‌ماند، روایت‌هایی است که از سرداران، ایثارگران و بازمانده‌های وقایع جنگ تحمیلی به آنها می‌رسد. این روایت‌ها ممکن است مستند و تا حد ممکن به واقعیت نزدیک باشد یا حتی مجعول و غیرواقعی و تحریف‌شده باشند. اسناد باعث می‌شوند روایت‌ها نزدیک به واقع باشند و امیال شخصی، کمترین امکان ورود و دخل و تصرف در آنها را بیابد، به‌خصوص اسنادی که در بطن واقعه ایجاد شده‌اند و با تعریف و تحلیل وقایع از سوی سرداران و ایثارگران تکمیل و مستند می‌شوند؛ این چیزی است که وظایف متولیان آرشیوهای اسنادی دفاع مقدس و آرشیو بنیاد شهید و امور ایثارگران را بیشتر می‌کند و اهمیت آن را جلوه‌گر می‌سازد. قطعاً متولیان آرشیو شفاهی جنگ تحمیلی هم مسئولیت بیشتری برعهده دارند. در این میان مسؤلان برگزاری کنگره‌ها و یادواره‌های بزرگداشت شهدا، ایثارگران و آزادگان، مسئولیتی بزرگ در سامان‌دهی این برنامه‌ها برای ایجاد آرشیو شفاهی و تکمیل اطلاعات آرشیوهای مکتوب و موزه‌های دفاع مقدس، در جهت ارائه خدمات‌دهی و اطلاع‌رسانی درست برای تدوین واقعیت‌های تاریخی جنگ تحمیلی برای آیندگان برعهده دارند.

نتیجه

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به مدت هشت سال با دفاع جانانه‌ی رزمندگان ایران اسلامی در کسوت ارتش، سپاه، بسیج و جهاد و در کنار آن حمایت و پشتیبانی نیروهای مردمی در سراسر ایران، حماسه‌ای به یاد ماندنی و با شکوه رقم زد که فقط تاریخ‌نگاران و وقایع‌نویسان و شاعران، نویسندگان و هنرمندان می‌توانند صحنه‌های این دلاور مردی‌ها را به

ثبت رسانند. منابع اطلاعات و اسناد و آثار به‌جا مانده از دفاع مقدس و همچنین فیلم‌های مصاحبه‌ها و گزارش‌ها و آرشیو شفاهی بازماندگان جنگ تحمیلی، به عنوان ماده‌ی خام، برای پژوهش‌گران و نویسندگان علاقه‌مند به قلم زدن در این حوزه، ارزش‌والایی دارد. دست‌اندرکاران گردآوری، سامان‌دهی و اشاعه‌ی این آثار، برای انجام هرچه بهتر رسالت و وظیفه‌ی خود، مقتضی است که جنبه‌ها و ابعاد بسیار گوناگونی را در این مسیر در نظر بگیرند و رعایت کنند. حال که با گذشت ربع قرن از پایان جنگ، با برپایی کنگره‌ها و یادواره‌های سرداران شهید و ایثارگران، این دلآوری‌ها زنده نگه داشته می‌شود، فرصتی است تا در تدوین و نشر کتاب‌ها و آثار این کنگره‌ها، به ایجاد و ثبت آرشیو شفاهی علمی و تحلیلی همت گماشته شود تا کمک شایانی به تدوین تاریخ دقیق جنگ تحمیلی و حماسه‌ها و جان‌فشانی‌های رزمندگان و ایثارگران دفاع مقدس باشیم.

منابع

- «دستورالعمل جمع‌آوری آثار شهدای شاخص»، طرح جامع جمع‌آوری و مستندسازی آثار شهدای انقلاب اسلامی و آثار مرتبط با شهیدان، بنیاد شهید انقلاب اسلامی، ۱۳۷۶.
- «گزارش عملکرد دفتر تحقیق و پژوهش معاونت پژوهش و تبلیغات بنیاد شهید انقلاب اسلامی»، بهمن‌ماه ۱۳۷۶.
- اسماعیلی، رضا (۱۳۷۶). *نی‌نامه* (منظومه‌ای در رثای سرلشگر پاسدار جاویدالانتر حاج احمد متوسلین)، تهران: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات.
- اسناد افتخار (مجموعه مقالات و سخنرانی‌های پنجمین همایش پژوهش اسناد دفاع مقدس)، [برگزارکننده]: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس و مرکز ملی اسناد و کتابخانه، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، ۱۳۹۰.
- اصلانپور، سمیرا (۱۳۷۶). *چشم‌جبهه‌ها* (خاطراتی از سردار سرلشگر پاسدار شهید غلامحسین افشردی)، [بی‌جا]: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات، چاپ دوم.
- امواجی از ملکوت (شهیدنامه‌ی شهدای مخابرات و بیسیم‌چی استان هرمزگان)، به اهتمام کنگره سرداران شهید و شهدای استان هرمزگان با همکاری موسسه جهادی آسمان خلیج فارس، بندرعباس: آسمان انتظار، ۱۳۹۲.
- بابایی، گلعلی (۱۳۷۷). *حکایت مردانِ مرد* (زندگی‌نامه شهیدان سرفراز: رنجبران، قهرمانی، زمانی و تهرانی)، تهران: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات، چاپ سوم.
- باقرزاده، سیدمحمد (۱۳۹۰). «سخنرانی سردار سیدمحمد باقرزاده، رئیس بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس»، در اسناد افتخار (مجموعه مقالات و سخنرانی‌های پنجمین همایش پژوهش اسناد دفاع مقدس)، [برگزارکننده]: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس و مرکز ملی اسناد و کتابخانه، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- بختیاری، محمدرضا (۱۳۸۷). «تاریخ شفاهی جنگ تحمیلی»، سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی ایران، مجموعه مقالات نخستین همایش تاریخ شفاهی.؟؟

- پرویز، محسن (۱۳۸۴). آن روز در کنار تو (براساس خاطراتی از سرلشگر پاسدار شهید حاج محمدابراهیم همت)، مشهد: پیام فاطمیون.
- پیری، صباح (۱۳۶۹). **شانه‌های زخمی خاکریز** (یادداشت‌های یک امدادگر)، تهران: انتشارات حوزه‌ی هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- پیکار، عباس (۱۳۹۰). «اسناد دفاع مقدس، تعاریف و گونه‌ها، شیوه‌های اطلاع‌رسانی»، در **اسناد افتخار** (مجموعه مقالات و سخنرانی‌های پنجمین همایش پژوهشی اسناد دفاع مقدس)، [برگزارکننده]: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس و مرکز ملی اسناد و کتابخانه، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- **تاریخ شفاهی دفاع مقدس** (مجموعه مقاله‌های همایش ملی تاریخ شفاهی با محوریت دفاع مقدس)، به کوشش غلامرضا عزیزی، ۱۳۹۰.
- توکلی، یعقوب (۱۳۸۱). **زندگی‌نامه فرماندهان شهید استان گیلان**، تهران: بنیاد شهید انقلاب اسلامی، نشر شاهد.
- توکلی، یعقوب (۱۳۸۲). **فرهنگ‌نامه‌ی جاودانه‌های تاریخ زندگی‌نامه‌ی شهدای فرمانده استان گیلان**، دفتر دوم، نشر شاهد.
- حاجی‌آبادی، رضا (۱۳۸۸). «آشنایی با مرکز اسناد فرهنگی ایثارگران»، در **آشنایی با آرشیوهای جهان**، دکتر کیانوش کیانی هفت‌لنگ و محبوب شهبازی، تهران: انتشارات هزاره ققنوس.
- حافظیان رضوی، سیدکاظم (۱۳۹۰). «پاسداری منابع اطلاعات و مدارک جنگ، در خدمت صلح پایدار»، در **اسناد افتخار** (مجموعه مقالات و سخنرانی‌های پنجمین همایش پژوهشی اسناد دفاع مقدس)، [برگزارکننده]: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس و مرکز ملی اسناد و کتابخانه، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- دانشگر، الهام (۱۳۹۱). **مجموعه گل** (خاطره‌هایی از شهید غلامرضا سالار)، قم: انتشارات زمزم هدایت.
- درتومیان، منیژه (۱۳۷۶). **مهتاب کردستان** (منظومه‌ای در رثای سردار سرتیپ پاسدار شهید ناصر کاظمی)، تهران: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات، چاپ دوم.
- رضایی، محسن (۱۳۹۰). «سخنرانی دکتر محسن رضایی دبیر مجمع تشخیص مصلحت نظام»، در **اسناد افتخار** (مجموعه مقالات و سخنرانی‌های پنجمین همایش پژوهشی اسناد دفاع مقدس)، [برگزارکننده]: پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس و مرکز ملی اسناد و کتابخانه، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، صص ۲۵-۳۱.
- **روزنامه‌ی جوان**، شماره‌ی ۴۱۵۹، مورخ ۱۳۶/۱۰/۹۲.
- صالحی، غلامرضا (۱۳۷۸). **تک آخر** (دست‌نوشته‌های شهید غلامرضا صالحی)، به انتخاب احمد دهقان، تهران: [بی‌جا]: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات.
- **طرح جامع جمع‌آوری و مستندسازی اسناد شهدا و مرتبط با شهیدان**، دفتر تحقیق و پژوهش معاونت پژوهش و تبلیغات بنیاد شهید، اردیبهشت ۱۳۷۶.
- عربلو، احمد (۱۳۷۸). **تا اوج آسمان** (خاطراتی از شهید حجت‌الاسلام و المسلمین حاج شیخ فضل‌الله محلاتی)، [بی‌جا]: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات، چاپ سوم.
- فتاحی، حسین (۱۳۷۷). **یک پله بالاتر** (خاطراتی از شهید حجت‌الاسلام حاج شیخ عبدالله میثمی)، [بی‌جا]: کنگره و بزرگداشت

- سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات، چاپ سوم.
- فردی، امیرحسین (۱۳۷۶). میهمان ملائک (بر اساس خاطراتی از سردار سرتیپ پاسدار شهید یدالله کلهر)، [بی‌جا]: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات.
- قبادی‌کیا، پروانه (۱۳۹۲). سردار آسمانی (مروری بر زندگی سردار شهید حسن ذاکری نانگی)، بندرعباس: نشر رسول.
- قربانی، رحیم (۱۳۹۲). سوره‌های سرخ (معرفی ۱۴ شهید قرآنی تهران)، تهران: نهج.
- گزارش عملکرد دفتر تحقیق و پژوهش معاونت پژوهش و تبلیغات بنیاد شهید انقلاب اسلامی، بهمن ماه ۱۳۷۶.
- لوچینا، دورانتی (۱۳۸۸). ترجمه‌ی مریم وتر، در گنجینه اسناد، شماره‌ی ۷۶، صص ۸۱-۹۴.
- ماهوتی، مهدی (۱۳۷۶). مروارید گمشده (خاطراتی از سردار سرلشگر پاسدار جاویدالاکثر حاج احمد متوسلیان)، [بی‌جا]: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات، چاپ دوم.
- محمدی پاشاک، محمدرضا (۱۳۸۷). همدم یاد شما (خاطراتی از سردار سرلشگر پاسدار شهید یوسف کلاهدوز)، مشهد: انتشارات ستاره‌ها.
- مشفق کاشانی، عباس (۱۳۷۶). هفت بند التهاب (منظومه‌ای در رثای سرلشگر پاسدار شهید حسن باقری)، [تهران]: کنگره و بزرگداشت سرداران شهید سپاه و ۳۶ هزار شهید استان تهران - کمیته‌ی انتشارات.
- میرسید، فهیمه (۱۳۹۲). شرح آرزومندی (زندگی‌نامه سیزده شهید زن استان سمنان)، گردآوری سیما ایروانی، قم: انتشارات زمزم هدایت.